

ΒΟΥΛΕΥΤΕΣ ΚΑΙ ΚΑΠΕΤΑΝΙΟΙ: ΠΕΛΑΤΕΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΣΤΗ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ*

Οι επιτυχίες των Βαλκανικών Πολέμων έφεραν κοντά δύο κόσμους, την Παλαιά Ελλάδα και τις Νέες Χώρες, που σήγουρα, παρά τους ισχυρούς εθνικούς δεσμούς, ελάχιστα θα μπορούσαν να καυχηθούν για ταυτότητα στους οικονομικούς προσανατολισμούς και τις κοινωνικές δομές. Η παράταση των πολεμικών αναμετρήσεων για μία ακόμη δεκαετία και οι σαρωτικές δημογραφικές αλλαγές που ακολούθησαν πρόσθεσαν νέες παραμέτρους στο πρόβλημα της ενσωμάτωσης. Παρά τα ερεθιστικά ερωτήματα που τίθενται για τους ερευνητές της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας, η καταστροφή του μεσοπολεμικού αρχείου του Γραμματείου των Εσωτερικών και η τρομακτική πολυδιάσπαση του αρχειακού υλικού που εναπέμεινε αποθάρρυναν κάθε συστηματική μελέτη της αφομοιωτικής διαδικασίας του βορειοελλαδικού χώρου ανάμεσα στους δύο Παγκόσμιους Πολέμους¹. Μέσα από το σύνθετο πλέγμα των κοινωνικών και οικονομικών προβλημάτων της μεσοπολεμικής Μακεδονίας ξεχωρίζει το ζήτημα της πολιτικής ενσωμάτωσής της, δηλαδή της εισόδου και της ενεργοποίησης των μακεδονικών επαρχιών στην πολιτική σκηνή του ελληνικού βασιλείου. Το θέμα αυτό παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον όχι μόνο γιατί συμπίπτει χρονικά με τον εθνικό διχασμό, αλλά επειδή ταυτόχρονα αποτελεί την πρώτη πράξη της πολιτικής ιστορίας της Μακεδονίας με συνέπειες ορατές ακόμη και στις μέρες μας.

Η Μακεδονία στα 1912 σήγουρα παρουσίαζε πολλές ομοιότητες με το νεαρό ελληνικό βασίλειο του 1830, δημος κάθε προσπάθεια ερμηνείας των πολιτικών εξελίξεων με βάση το ελλαδικό μοντέλο είναι εκ προοιμίου καταδικασμένη σε αποτυχία. Η νότια Ελλάδα κέρδισε την ανεξαρτησία της σε μία εποχή όπου οι εκσυγχρονιστικές δυνάμεις είχαν ελάχιστα ερείσματα μέσα στον οθωμανικό κρατικό μηχανισμό. Η περιορισμένης κλίμακας εμπορευματοποίηση της γεωργίας και ο χαμηλός βαθμός συσσώρευσης κεφαλαίων ήταν τα βασικά γνωρίσματα

* Αποσπάσματα της εργασίας αυτής παρουσιάστηκαν στο ΙΒ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (Θεσσαλονίκη 1991).

1. Για ένα γενικό προβληματισμό για το θέμα της ενσωμάτωσης βλ. Νίκου Καλογήρου, Η Γεωγραφία του εκσυγχρονισμού: οι μετασχηματισμοί του βορειοελλαδικού χώρου στο μεσοπόλεμο, στον τόμο *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, επιμ. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος - Χρήστος Χατζηιωσήφ, Ηράκλειο 1988, σ. 83-91.

της οικονομίας του νεαρού βασιλείου. Η απουσία εκτεταμένων γαιοκτησιών στο τέλος της τουρκοκρατίας στις περισσότερες ελληνικές επαρχίες και η απόφαση του κράτους να ενθαρρύνει τη μικρή ιδιοκτησία, παρά το πολιτικό κόστος, οδήγησε στον επαναπροσανατολισμό της γηγετικής τάξης του Ελληνισμού. Οι πρόκριτοι, οι οποίοι είχαν αποκτήσει πολύτιμη πείρα από την πολύχρονη αλλά άτυπη πολιτική εξουσία στα χρόνια της τουρκοκρατίας και της Επανάστασης, αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις βλέψεις τους για νομή της κρατικής γης και να στραφούν στη νομή της εξουσίας. Στις επόμενες δεκαετίες η ανάδειξη του κράτους ως του μεγαλύτερου εργοδότη της επικράτειας, η ακαταμάχητη γοητεία της δημοσιούπαλληλίας και οι απεριόριστες δυνατότητες εκδουλεύσεων μέσω της μονοπώλησης του κρατικού μηχανισμού απέδειξαν ότι η νομή της εξουσίας στην Ελλάδα εξασφαλίζει πολύ μονιμότερα οφέλη από ότι η έγγεια ιδιοκτησία. Τα πολιτικά «τζάκια» της Παλαιάς Ελλάδας με χαρακτηριστική άνεση διατήρησαν την εκλογική τους πελατεία και είχαν πολυπληθή και δυναμική παρουσία σ' όλα τα ελληνικά κοινοβούλια, παρά τη σταδιακή υιοθέτηση των ταξικών κριτηρίων από μέρος του εκλογικού σώματος. Μάλιστα αρκετές επιφανείς οικογένειες ξεπέρασαν με μικρές απώλειες το ανακανιστικό σύνδρομο που ενεργοποίησε το κίνημα στο Γουδί και επιβίωσαν με διάφορες μορφές τουλάχιστον ως το 1967².

Φαινομενικά η κατάσταση στην απελευθερωμένη μακεδονική ενδοχώρα θύμιζε έντονα τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια, παρά τη σημαντική πρόοδο που είχε σημειωθεί σε πολλούς τομείς της οικονομίας από το 1870. Φτωχοί αγρότες που αντίκριζαν το μεταλλικό άροτρο με δέος, ανύπαρκτοι δρόμοι, πρωτόγονες βιοτεχνικές εγκαταστάσεις, χρεοκοπημένοι γαιοκτήμονες και παντοδύναμοι τοχογλύφοι συνέθεταν ένα θλιβερό σκηνικό. Οι πρώτες εκτιμήσεις για οικονομική ανόρθωση ήταν, στην καλύτερη περίπτωση, συγκρατημένες. Η οδυνηρή έκπληξη των υπαλλήλων του ελληνικού κράτους σίγουρα μπορεί να συγκριθεί μόνον με τα συναισθήματα των γραφειοκρατών της οθωνικής αντιβασιλείας³. Στην πραγματικότητα οι διαφορές ήταν πολύ περισσότερες από τις ομοιότητες και εντοπίζονταν όχι μόνο στην κατάσταση της γεωργίας, τους εμπορικούς προσανατολισμούς ή το επίπεδο εκχρηματισμού, αλλά και στις κοινωνικές δομές⁴. Ο καθοριστικότερος όμως παράγοντας διαφοροποίησης του μακεδονικού

2. Γιώργου Δερτιλή, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, Αθήνα 1985, 3η εκδ., σ. 147-158. Κωνσταντίνου Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1820-1922)*, Αθήνα 1985, 4η έκδ., σ. 217-226. Του ίδιου, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημοσίου χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1986, 3η έκδ., σ. 282-292.

3. Για μια εκτίμηση της οικονομικής κατάστασης της Μακεδονίας βλ. Βασίλη Κ. Γούναρη, *Η οικονομική ζωή στη Μακεδονία πριν από την υπογραφή της Συνθήκης του Βουκουρεστίου, στον τόμο Συμπόσιο. Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα. 75 χρόνια από την απελευθέρωση της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 127-141.

4. Παρά την αποτυγχημένη εμπορευματοποίηση των δημητριακών η διαδικασία εκγρημα-

χώρου ήταν οι σφοδρές εθνικές διαμάχες οι οποίες σημειώθηκαν στα τέλη του 19ου αιώνα και πήραν τη μορφή ανοικτής ένοπλης σύγκρουσης στις αρχές του 20ού. Μέσα στο πλαίσιο του αιματηρού αυτού ανταρτοπολέμου, με την απροκάλυπτη σχεδόν ανάμειξη της Ελλάδας και της Βουλγαρίας, σημειώθηκαν ορισμένες εξελίξεις οι οποίες προδιέγραψαν το πολιτικό μέλλον της Μακεδονίας.

Η ταχύρρυθμη και συστηματική εθνική προπαγάνδα της Βουλγαρίας και της Ελλάδας⁵ ένα πληθυσμό με ρευστούς εθνικούς προσανατολισμούς, αλλά με συγκεκριμένα οικονομικά προβλήματα οδήγησε κατά τα τέλη του 19ου αιώνα στη σύμπτηξη δύο βασικών παρατάξεων, που, αν και εθνικοθρησκευτικές, ωστόσο προσομοίαζαν στη σύνθεση και τη λειτουργία με κοινωνικοπολιτικές, γι' αυτό, άλλωστε, αρκετές φορές χαρακτηρίζονται από σύγρονες πηγές ως «κόμματα». Το διπολικό αυτό σχήμα Πατριαρχικοί-Εξαρχικοί χωρίς αμφιβολία σχηματοποίησε ποικίλες τοπικές έριδες που η ερμηνεία τους δε βρίσκεται αποκλειστικά στο πεδίο των εθνικών ή των θρησκευτικών διαφορών. Πάντως το 1908, όταν οι Νεότουρκοι βρέθηκαν πραξικοπευτικά στην εξουσία, η εθνική διάσταση πήρε και τυπικά πλέον πολιτικό χαρακτήρα. Οι βραχύβιες εθνικές πολιτικές λέσχες υποκατέστησαν τα μυστικά κομιτάτα Εξαρχικών και Πατριαρχικών, αν και δεν κατάφεραν τελικά να νομιμοποιήσουν την ύπαρξή τους. Στις εκλογές —ή μάλλον στις εκλογικές παραδίες— του Οκτωβρίου του 1908, αλλά και στις εκλογές του 1912, Τούρκοι, Έλληνες, Βούλγαροι και Ρουμάνοι προσπάθησαν, βασικά, παρά

τισμού στη Μακεδονία είχε ενεργοποιηθεί και συντηρούνταν σταθερά τόσο από τις καπνοκαλλιέργειες στα ανατολικά δύσο και από τα μεταναστευτικά εμβάσματα στα δυτικά. Η προϊόντα αστικοποίηση των ευπορότερων οικογενειών, χριστιανικών και μουσουλμανικών, σε συνδυασμό με το νεοτεριστικό πνεύμα των Νεότουρκων, είχε προσδώσει στον εκσυγχρονισμό μια νέα δυναμική. Χωρίς όλα αυτά να σημαίνουν ότι ο εκσυγχρονισμός είχε προχωρήσει σοβαρά, σίγουρα πάντως η κατάσταση στη Μακεδονία ήταν πολύ διαφορετική από τη νότια Ελλάδα του 1821. Για τις εξελίξεις στη γεωργία βλ. Basil C. Gounaris, *Social and Economic Change in Macedonia, 1871-1912: The Role of the Railways* (Διδακτ. Διατριβή, Οξφόρδη 1988, ανέκδοτη), σ. 125-154. Για το μεταναστευτικό ρεύμα βλ. του ίδιου *Emigration from Macedonia in the Early Twentieth Century*, *Journal of Modern Greek Studies* 7 (1989) 133-150.

5. Για τις προπαγάνδες, την ιδεολογία και την τοπική παράδοση στη Μακεδονία βλ. Evangelos Kofos, *National Heritage and National Identity in Nineteenth- and Twentieth-Century Macedonia*, στο Martin Blinkhorn & Thanos Veremis (εκδ.) *Modern Greece: Nationalism and Nationality*, Αθήνα 1990, σ. 102-113. Για μια πλήρη ερμηνεία της διάσπασης αυτής θα έπρεπε να συνεκτιμήθουν οι κτηματικές διαφορές των κοινοτήτων, το χρονικό της ίδρυσής τους, ο ρόλος τους στην τοπική οικονομία, οι σχέσεις τους με τους τοπικούς κλέφτες, οι οικογενειακές διαφορές, οι γεωγραφικές ιδιομορφίες κ.ά. Πάντως το συχνό φαινόμενο της διάπτασης οικογενειών, οι τακτικές μεταγραφές τοπικών παραγόντων από τη μία στην άλλη εθνική ομάδα και ο εκτεταμένος χρηματισμός είναι επαρκείς ενδείξεις για να αμφισβητηθεί ο αποκλειστικά εθνικός χαρακτήρας της σύγκρουσης. (Για το χρηματισμό βλ. π.χ. Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (ΑΥΕ) / Κεντρική Υπηρεσία (ΚΥ) / 'Άνευ Αριθμού Κατατάξεως (ΑΑΚ) / Γ Προξενείο Θεσσαλονίκης 1908: Αλεξανδρόπουλος προς Σκουζέ, Θεσσαλονίκη 21 Μαρ. 1908, αρ. εμπ. πρωτ. 257).

τις βεβιασμένες συνεργασίες, να κερδίσουν τις εντυπώσεις μετατρέποντας τα εθνικά τους ερείσματα σε όσο το δυνατόν πιο ισχυρές κοινοβουλευτικές ομάδες. Δεν ήταν, βέβαια, τυχαίο ότι μέσα στο εθνικά φορτισμένο κλίμα των ημερών εκείνων οι επικρατήσαντες Έλληνες βουλευτές της Μακεδονίας είχαν όλοι να επιδείξουν αξιόλογη εθνική δράση στα χρόνια του Μακεδονικού Αγώνα⁶.

Μία δεύτερη σημαντική εξέλιξη στα χρόνια της ένοπλης εθνικής σύγκρουσης ήταν η κοινωνική άνοδος μιας μικτής στρατιωτικής τάξης. Εντόπιοι κλεφτοκαπετάνιοι μαζί με μερικές δεκάδες χαμηλόβαθμους αλλά ανήσυχους αξιωματικούς και υπαξιωματικούς του ελληνικού στρατού βγήκαν μπαρούτοκαπνισμένοι και δαφνοστολισμένοι από ένα τετραετή ανταρτοπόλεμο που ξέπλυνε πολλά παλαιά αμαρτήματα. Για τους πρώτους η ταύτιση με τον ελληνικό εθνικό αγώνα —στο βαθμό και για τους λόγους για τους οποίους ταυτίστηκαν— και η σημαντική συνεισφορά τους οδήγησε όχι μόνο στη de facto νομιμοποίηση του επαγγέλματος και τη σιωπηρή παραγραφή των αδικημάτων, μερικών μάλιστα προσφάτων, αλλά και στην κοινωνική καταξίωσή⁷. Για τους δεύτερους, τους στρατιωτικούς, η επιτυχημένη ένοπλη δράση, κάτω από εξαιρετικά αντίξεος συνθήκες, αποκατέστησε την αξιοπρέπεια που τόσο απότομα είχε χαθεί στις θεσσαλικές πεδιάδες δέκα χρόνια νωρίτερα. Φυσικά η πρώτης τάξεως επιτυχία αυτή εξαργυρώθηκε ποικιλότροπα. Οι σκηνές πλήρους αποτελμάτωσης και επαγγελματικής απογοήτευσης που καταδυνάστευαν το στράτευμα και που τόσο γραφικά περιέγραψε ο Αθανάσιος Σουλιώτης πήραν οριστικά τέλος⁸. Οι 'κακά' εκλογήνιν προαγωγές των υπαξιωματικών άρχισαν ήδη από τα χρόνια του Αγώνα, άλλοτε ως κίνητρα για συμμετοχή στις πολεμικές επιχειρήσεις και άλλοτε ως ανταμοιβές και συνεχίστηκαν συστηματικά αμέσως μετά την οριστική επάνοδο των Μακεδονομάχων στην Αθήνα το καλοκαίρι του 1908. Η αποτυχία των προϊσταμένων πατρώνων να εξασφαλίσουν άμεσες ανταμοιβές για λογαριασμό των παλαιμάχων υπαξιωματικών, η ανυπαρξία παρόμιων μέτρων για τους αξιωματικούς και οι φόβοι όλων για τους χειρισμούς της εξωτερικής πολιτικής που έθεταν σε άμεσο κίνδυνο τους αγώνες στα αλύτρωτα οδήγησαν στη μαζική συμμετοχή των Μακεδονομάχων στρατιωτικών στο κίνημα στο Γουδή⁹. Όμως, πέρα από τα

6. Douglas Dakin, *The Greek Struggle in Macedonia, 1897-1913*, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 385-396. Κωνσταντίνου Α. Βακαλόπουλου, *Νεότουρκοι και Μακεδονία (1908-1912)*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 204-247 και 398-400. Κλείτου, Αι εν έτει 1859 και 1908 εν Μοναστηρίω ιδρυθείσαι ελληνικαί λέσχαι, *Μακεδονικό Ημερολόγιο Παμμακεδονικού Συλλόγου* 3 (1910) 88.

7. Για το ρόλο των κλεφτών στον Μακεδονικό Αγώνα βλ. John S. Kolopoulos, *Brigands with a Cause. Brigandage and Irredentism in Modern Greece 1821-1912*, Οξφόρδη 1987, σ. 222-236.

8. Αθανάσιος Σουλιώτης, *Ο Μακεδονικός Αγών. Η «Οργάνωσις Θεσσαλονίκης» 1906-1908. Απομνημονεύματα*, Θεσσαλονίκη 1959, σ. 2-4.

9. 'Οπως γράφει ο Σουλιώτης, η μυστική «Πανελλήνιος Οργάνωσις» η οποία είχε συσταθεί

περιορισμένα επαγγελματικά οφέλη, η δράση στη Μακεδονία για αρκετούς στρατιωτικούς έμελλε να αποδειχθεί σημαντική πολιτική υποθήκη. Η γνωριμία του τόπου, η μακροχρόνια συνωμοτική δράση, η συναισθηματική σύνδεση με τους εντοπίους στην πορεία ενός αδυσώπητου αγώνα, και μάλιστα η προσωπική σχέση με την ηγετική μερίδα των Μακεδόνων, η πολύμηνη διοίκηση ευρέων κατασκοπευτικών δικτύων και το κύρος του ελευθερωτή αποτελούσαν ανεκτίμητες εμπειρίες που δεν έμειναν αναξιοπόίητες.

Όμως οι στρατιωτικοί δεν ήταν οι μόνοι που προσπορίστηκαν σημαντικά οφέλη στα χρόνια του Μακεδονικού Αγώνα. Στην παραδοσιακή τουρκοκρατούμενη Μακεδονία οι πρόχριτοι των αγροτικών χριστιανικών κοινοτήτων είχαν αρκετά να ζηλέψουν από την αίγλη των προκατόχων τους και ακόμη περισσότερο των νοτίων συναδέλφων τους, ιδιαίτερα στις αρχές του 20ού αιώνα. Κατά κανόνα οι Μακεδόνες δημογέροντες δεν φαίνεται να σταδιοδρόμησαν ως μεγαλοκτηματίες. Οι Μουσουλμάνοι παρέμειναν ως το τέλος του 19ου αιώνα οι βασικοί κάτοχοι της γης, ενώ οι Χριστιανοί περιορίστηκαν κατά κανόνα σε μικρότερες ιδιοκτησίες¹⁰. Εύλογα μπορεί να υποθέσει κανείς ότι ιδιαίτερα στα ορεινά και στα υψηλέδα της δυτικής Μακεδονίας οι χριστιανικές γαιοκτησίες ήταν σαφώς μικρότερες τόσο στην κλίμακα όσο και την απόδοση. Η μειονεκτική αυτή κατάσταση επιδεινώθηκε επικίνδυνα με την καταστροφή του μακεδονικού εμπορίου σιτηρών. Από το 1887 ως το 1897 οι σοδειές των δημητριακών ήταν στη χειρότερη περίπτωση μέτριες. Δυστυχώς όμως η διεθνής αγορά ήταν υπερκορεσμένη, κυρίως από αμερικανικά και ρωσικά προϊόντα, και τα περιθώρια εμπορίας ανύπαρκτα. Η διάνοιξη της σιδηροδρομικής γραμμής Θεσσαλονίκης-Μοναστηρίου φυσικά επιδείνωσε το πρόβλημα, αφού αύξησε τα διαθέσιμα αποθέματα. Παρόμοιες δυσκολίες αντιμετώπιζαν, λόγω του διεθνούς ανταγωνισμού, και οι αμπελουργοί της Ναούσης¹¹. Την περίοδο αυτή της υπερπαραγωγής την ακολούθησε μετά το 1897 δεκαπενταετής εναλλαγή σιτοδειών και μετρίων εσοδειών, η

για τη συνέχιση της κατασκοπείας στην Τουρκία μετά το κίνημα στο Γουδί «κατάντησε... ένα γραφείο έξω από το Υπουργείον των Εξωτερικών... που καταγινόταν να εξοικονομήστη όπως μπορούσε προσωπικές φιλοδοξίες και υλικές ανάγκες διαφόρων Μακεδονομάχων» (Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης, *Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως*, Αθήνα-Γιάννενα 1984, σ. 37. Για τις ανταμοιβές βλ. ακόμη ΑΓΕ/ΚΥ/Προξενείο Θεσσαλονίκης 1906: Κορομηλάς προς Υπ.Εξ., Θεσσαλονίκη 7 Φεβρ. 1906, αρ. εμπ. πρωτ. 110. ΑΓΕ/ΚΥ/Προξενείο Θεσσαλονίκης 1907 Β: Φ. Κοντογούρης προς Υπ. Εξ., Θεσσαλονίκη 22 Οκτ. 1907, αρ. εμπ. πρωτ. 774. Βασιλείου Γούναρη, Από τη Μακεδονία στο Γουδί. Δραστηριότητες των μακεδονομάχων στρατιωτικών (1908-1909), *Δελτίο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας* 29 (1986) 221-227. Για την πελατεία στο στρατό βλ. Θάνου Βερέμη, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική 1916-1936*, Αθήνα 1983, σ. 75-92.

10. Parliamentary Papers - Accounts and Papers (PPAP), 72 (1870), 846.

11. Rapports Commerciaux Français, No. 121 (1893), 3. No. 303 (1895), 3. PPAP 89 (1896), 66, 77. Φάρος της Μακεδονίας, 1729/30 Μαρτίου 1891.

οποία, σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες, οδήγησε τελικά στη συστηματική εισαγωγή σιτηρών¹². Όμως οι διακυμάνσεις των τιμών στη διεθνή αγορά δεν ήταν οι μόνες υπεύθυνες για την κακοδαιμονία των Μακεδόνων παραγωγών. Οι εθνικές διενέξεις είχαν διασπάσει την ενότητα των δημογεροντιών και είχαν αυξήσει υπέρογκα τις δαπάνες για την προπαγάνδα και την ασφάλεια. Η συμμοριακή δράση περιέσπελε τις αγροτικές εργασίες και ενθάρρυνε είτε την εποχιακή αποδημία είτε τη μετανάστευση. Τα γεωργικά ημερομίσθια αυξήθηκαν σημαντικά και τα περιθώρια κέρδους εξαντλήθηκαν. Η συχνή παρουσία του τουρκικού στρατού και η εμφάνιση της διεθνούς χωροφυλακής στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων της Βιέννης (1902) και του Mürztag (1903) μείωσε τις δυνατότητες παρανόμων κερδών, με εξαίρεση ίσως την τοκογλυφία.

Για όλους αυτούς τους λόγους γίνεται φανερό ότι στη Μακεδονία των αρχών του 20ού αιώνα, και μάλιστα στη δυτική, το κενό που χώριζε την παραδοσιακή αγροτική élite, δηλαδή τους προκρίτους-μεσαίους παραγωγούς, και την τάξη των ακτημόνων και μικροκαλλιεργητών δεν ήταν αγεφύρωτο. Αυτό δεν σημαίνει, βέβαια, πως οι κοινωνικές διαφορές είχαν εκλείψει. Ιδιαίτερα στα αστικά κέντρα, ήδη από την εποχή του Αγώνα, οι παρατάξεις των «πλουσίων» και των «πτωχών», όπως τους αναφέρει ο Κωνσταντίνος Μαζαράκης, βρίσκονταν σε ρήξη¹³ (η ρήξη αυτή φαίνεται μάλιστα ότι εντάθηκε σημαντικά μετά την απελευθέρωση)¹⁴. Πάντως, παρά τις εχθρότητες στις πόλεις, χωρίς αμφιβολία στην ύπαιθρο η έλλειψη κρατικής παρουσίας και ασφάλειας δημιούργησε το απαραίτητο κενό για την ανάπτυξη σχέσεων πατρωνείας και προστασίας ανάμεσα σε προκρίτους και χωρικούς¹⁵. Η είσοδος στην ένοπλη φάση των εθνικών συγκρούσεων περιόρισε τις κοινωνικές διαφοροποιήσεις ακόμη περισσότερο, ιδιαίτερα στις μικτές κοινότητες, καθώς η εθνικοθρησκευτική διάκριση Πατριαρχικοί-Εξαρχικοί χώρισε καθέτως τις περισσότερες αγροτικές, αλλά και τις αστικές κοινότητες στη Μακεδονία, θέτοντας σε δεύτερη μοίρα κάθε άλλη πολιτική ανησυχία¹⁶. Στα χρόνια που ακολούθησαν οι προεστοί αναδείχθηκαν σε

12. Gounaris, *Emigration*, σ. 144-147.

13. Κωνσταντίνος Μαζαράκη-Αινιάνα, Ο Μακεδονικός Αγών. Αναμνήσεις, στον τόμο Ο Μακεδονικός Αγώνας. Απομνημονεύματα, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 183, 241.

14. Στα 1916 ο Παύλος Καλλιγάς αναφέρει ότι στα αστικά κέντρα η τάξη των «τσορμπατζήδων» και του λαού (ή των συντεχνών) βρίσκονταν σε συνεχή ανταγωνισμό για τα κοινά, βλ. Αρχείο Παύλου Καλλιγά, ιδιοκτησία Ειρήνης Καλλιγά (Φωτοτυπημένο στο Κέντρο Έρευνας Μακεδονικού Αγώνα (ΚΕΜΑ) του Μουσείου του Μακεδονικού Αγώνα), Καλλιγάς προς Προσωρινή Κυβέρνηση, Κοζάνη 11 Νοεμ. 1916, αρ. 564, φ. 12 και 26 Δεκ. 1916, αρ. 1208 φφ. 3-5.

15. Πρβ. John K. Campbell, *Honour, Family and Patronage. A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Οξφόρδη 1964, σ. 224-238.

16. Για την πάυση των κοινωνικών εριδών βλ. π.χ. Σταματούλας Σ. Ζαπάντη, Οι

πρωταρχικό στόχο όλων των ενόπλων σωμάτων και εξαργύρωσαν πιο συχνά με το αίμα τους παρά με το χρήμα τους τη θέση τους στη δημογεροντία. Μέσα από τον κοινό αυτό αγώνα στην κάθε παράταξη δημιουργήθηκαν ισχυρότατοι προσωπικοί δεσμοί μεταξύ προκρίτων και χωρικών, βασισμένοι όχι μόνο στο πελατειακό παρελθόν, αλλά κυρίως στην τρομερή έλλειψη ασφάλειας. Έτσι μόνο εξηγείται η εκπληκτική επιρροή της δημογεροντίας που συχνά οι αποφάσεις της ήταν αρκετές για να μετατοπιστεί ένα χωριό από το ένα εθνικό στρατόπεδο στο άλλο χωρίς σοβαρές διαρροές.

Η ξαφνική ένταξη αυτής της παραδοσιακής αλλά και διχασμένης κοινωνίας στο ελληνικό κράτος προκάλεσε έναν ισχυρό κλονισμό. Η ελληνική πραγματικότητα στα 1912 ήταν σημαντικά διαφοροποιημένη σε πολλούς τομείς. Η εμπορευματοποίηση της γεωργίας είχε προχωρήσει σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό όπως και η στροφή μέρους του αγροτικού εργατικού δυναμικού στο δευτερογενή τομέα και στις υπηρεσίες. Αντίθετα στη Μακεδονία η πολυεστιακή οικογένεια, η γνωστή ως *zadriga*, κυριαρχοῦσε στον αγροτικό κόσμο, ιδιαίτερα στα δυτικά, και πρόβαλλε σοβαρά εμπόδια στον εκχρηματισμό και την πλήρη εμπορευματοποίηση της γεωργίας¹⁷. Η δομή των αγροτικών κοινοτήτων παρουσίαζε επίσης σημαντικές διαφορές. Ο εξισωτικός, κατά το μάλλον ή ήττον, χαρακτήρας των μακεδονικών χωριών δεν θύμιζε διόλου τη δομή των κοινοτήτων της νότιας Ελλάδας, όπου οι ευκατάστατοι πρόκριτοι, απόγονοι γνωστών και ισχυρών οικογενειών της Επαναστάσεως, είχαν εγκαταλείψει την άμεση ενασχόληση με τη γεωργία και ήταν περισσότερο απορροφημένοι με τις κομματικές και πελατειακές τους υποχρεώσεις. Τέλος, θα μπορούσε εύλογα να υποθέσει κανείς ότι, ύστερα από 80 χρόνια ανεξαρτησίας, στο ελληνικό βασίλειο οι κρατικοί θεσμοί είχαν ριζώσει στην ύπαυθρο πολύ βαθύτερα απ' ό, τι στην τουρκοκρατούμενη και κακοδιοικούμενη Μακεδονία¹⁸.

Αν και οι μαρτυρίες λείπουν, δεν θα ήταν ιδιαίτερα τολμηρό να υποθέσει κανείς ότι μέσα σ' αυτή τη νέα πραγματικότητα η ξαφνική εξάρτηση από ένα σχετικά συγκροτημένο κρατικό μηχανισμό κατέστησε επιτακτική την ύπαρξη

ενδοκοινοτικές έριδες στην ελληνική κοινότητα της Θεσσαλονίκης από 1881 μέχρι το 1912, *I Panellήνιο Ιστορικό Συνέδριο, Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 1989*, σ. 138-139. Ακόμη και το σοσιαλιστικό κίνημα, η Φεντερασιόν, ουσιαστικά απέτυχε να δημιουργήσει υπερεθνικά εργατικά συνδικάτα και να τηρήσει μια σαφή θέση πάνω στο εθνικό ζήτημα (βλ. Κωστή Μοσκώφ, Θεσσαλονίκη. Τομή μιας μεταπρατήρης πόλης, τόμ. 1, Αθήνα 1978, 2η έκδ., σ. 178-180 και Κέντρο Μαρξιστικών Μελετών, *Η σοσιαλιστική οργάνωση «Φεντερασιόν» Θεσσαλονίκης 1909-1918*, Αθήνα 1989, σ. 82-89.

17. Πρβ. Νίκου Μουζέλη, *Νεοελληνική κοινωνία. Όψεις υπανάπτυξης*, μετάφρ. Τζένη Μαστοράχη, Αθήνα 1978, σ. 223-224.

18. Πρβ. Μουζέλη, δ.π., σ. 225-232 και Βασίλη Κρεμμυδά, *Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας (1700-1821)*, Αθήνα 1988, 2η έκδ., σ. 166-168.

προστατών-πατρώνων οι οποίοι θα έπαιζαν το ρόλο του μεσάζοντα στην πρώτη αβέβαιη προσέγγιση Μακεδόνων αγροτών και ελληνικού κράτους. Μία τέτοια υπόθεση ενισχύεται ακόμη περισσότερο από το γεγονός ότι το τέλος της τουρκοκρατίας στη Μακεδονία, αλλά και οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, συνοδεύτηκαν από έντονες ανταρτικές δραστηριότητες και βιαιοπραγίες, ενώ παράλληλα σταμάτησαν οι ποικίλες επιδοτήσεις και συντάξεις που δίνονταν σε όσους είχαν πληγεί κατά το Μακεδονικό Αγώνα¹⁹. Όμως ο πραγματικός καταλύτης της πολιτικής συσσωμάτωσης του μακεδονικού κόσμου στην μεταπελευθερωτική περίοδο πρέπει μάλλον να αναζητηθεί στο πλαίσιο του πολιτικού διχασμού, ο οποίος ενέσκηψε δριμύτατος προτού συμπληρωθεί η πρώτη ελεύθερη διετία της Μακεδονίας²⁰. Δεν είναι πρόθεση αυτής της εργασίας να διερευνήσει τη λειτουργία του εθνικού σχίσματος στις Νέες Χώρες²¹. Σκοπός της είναι να αποδείξει ότι κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες το πολιτικούνων πλέγμα (ή δίκτυο) της Πατριαρχικής παράταξης διατήρησε τη συνοχή του και μεταβλήθηκε σε καθαρά κομματικό (ή πελατειακό) μηχανισμό, ο οποίος έπαιξε συγκεκριμένο ρόλο σ' όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου.

Ελάχιστα πράγματα είναι γνωστά για τις πολιτικές συνθήκες στη Μακεδονία από την απελευθέρωση ως την έναρξη του εθνικού διχασμού. Σε γενικές γραμμές είναι γνωστό ότι οι ενωμένοι φήφοι του μουσουλμανικού, του εβραϊκού και του βουλγαρικού στοιχείου έδωσαν την πλειοψηφία στους αντιβενιζελικούς υποψήφίους του Δημητρίου Γούναρη, ενώ τα πρώτα δείγματα αντίδρασης προς τους «παλαιοελλαδίτες» κομματικούς πάτρωνες εκδηλώθηκαν με τη συμμετοχή του Σωτήριου Γκοτζαμάνη²². Είναι κοινή λογική ότι η ανυπαρξία εντοπίων δημοσίων υπαλλήλων, ο μικρός χρόνος που μεσολάβησε ως τη διενέργεια των πρώτων εκλογών και το πολωτικό κλίμα επέβαλαν τη γρήγορη ανάδειξη ισχυρών βουλευτών, αλλά και τοπικών κομματικών στελεχών, οι οποίοι θα αναλάμβαναν να συντηρήσουν και να αυξήσουν τα κομματικά ερείσματα συστειρώνοντας τους εντοπίους. Άλλωστε, είναι φυσικό ότι, πριν από την ανταλλαγή των πληθυσμών, την παρουσία ισχυρών τοπικών πολιτικών ανδρών καθιστούσε επιτακτική και η ύπαρξη σε ορισμένες περιοχές σημαντικού αριθμού «αλλοφρόνων», δηλαδή πρώην

19. Βλ. π.χ. Βακαλόπουλου, δ.π., σ. 401-411. Dakin, δ.π., σ. 446-450.

20. Για τις έννοιες της «συσσωμάτωσης» και της «πελατείας» βλ. Νίκου Π. Μουζέλη, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημερησίεται Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, μετάφρ. Βασίλης Καπετανιάνης, Αθήνα 1987, σ. 137-152.

21. Βλ. την αξεπέραστη μελέτη του George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Μπέρκλεϋ 1983, ιδιαίτερα στο κεφάλαιο 6: Old Greece versus New Lands: Regional and Accumulated Cleavages, σ. 280-291.

22. Βλ. πρόχειρα Rena Molho, *The Jewish Community of Salonika and its Incorporation into the Greek State, Middle Eastern Studies* 24 (1988) 391-403 και Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών, δ.π., σ. 181-192. Mavrogordatos, δ.π., σ. 282.

Εξαρχικών και ρουμανιζόντων. Χωρίς αμφιβολία οι πλέον κατάλληλοι για τη δουλειά αυτή ήταν οι παραδοσιακοί ταγοί του Μακεδονικού Ελληνισμού, όσοι δηλαδή, εντόπιοι και μη, είχαν αποκτήσει γνωριμίες, κύρος και διοικητική πείρα μέσα από τους αγώνες εναντίον των Βουλγάρων και των Τούρκων την προηγούμενη δεκαετία και ήταν σε θέση να συσπειρώσουν τους πρώην Πατριαρχικούς και να χειραγωγήσουν τους πρώην Εξαρχικούς. Οι τελευταίοι, άλλωστε, είχαν μείνει ακέφαλοι μετά την απομάκρυνση των τοπικών βοεβόδων στη Βουλγαρία. Έτσι εξηγείται επαρκώς, ήδη από το 1915, η εκλογή ως βουλευτών αρκετών «εθνικώς δρασάντων» στις μακεδονικές περιφέρειες, με προεξάρχοντες τους Στέφανο και Ιωνα Δραγούμη, βασιλικών των περισσοτέρων. Ωστόσο, αν και φαίνεται προφανές, δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για το αν και πώς χρησιμοποιήσαν τους παλαιούς συνεργάτες τους στις εκλογικές αναμετρήσεις του 1915²³.

Στα επόμενα χρόνια, η βίαιη στρατολογία, η παρουσία των συμμαχικών στρατευμάτων, η σταδιακή άφιξη προσφυγικών πληθυσμών, η επιδείνωση της οικονομικής καχεξίας του τόπου και τα συσσωρευμένα λάθη του βενιζελικού διοικητικού μηχανισμού κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου οδήγησαν τους εντόπιους χριστιανικούς, κυρίως αγροτικούς, πληθυσμούς στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο²⁴. Το αντίξοο αυτό κλίμα, αλλά και οι συγκεκριμένες πιέσεις των βασιλικών σε βάρος των βενιζελικών ανάγκασαν την Προσωρινή Κυβέρνηση να υποστηρίξει ασύδοτα τα ατομικά και τοπικά συμφέροντα των Φιλελευθέρων και να υποκύψει στους μικροκομματικούς πολιτικούς εκβιασμούς θυσιάζοντας έτσι ηθικές αρχές και ιδεολογία²⁵. Την αδυναμία αυτή την είχαν αντιληφθεί οι εντόπιες λαϊκές τάξεις, οι οποίες, όπως έγραφε ο Παύλος Καλλιγάρας, κυβερνητικός επίτροπος της Προσωρινής Κυβέρνησης Βενιζέλου στη δυτική Μακεδονία «...συναισθανόμεναι την αριθμητικήν αυτών υπεροχήν, ήτις είνε εκλογική δύναμις, αξιούν πολλάκις να αναμιγνύονται εις τα της πολιτείας και οσάκις αι αξιώσεις

23. Ανάμεσά τους ήταν ο Πέτρος Πύρζας (γνωσ οικογενείας Μακεδονομάχων), ο Ιωάννης Δέλλιος (μέλος της Εθνικής Εταιρείας), ο Γεώργιος Δίρκας (γιος του βουλευτού στο Οθωμανικό κοινοβούλιο), ο Ιωάννης Καυταντζόγλου (μέλος της Επικούρου των Μακεδόνων Επιτροπής), ο Γεώργιος Μπούσιος (Μακεδονομάχος και βουλευτής στο Οθωμανικό κοινοβούλιο), οι Μακεδονομάχοι Αναστάσιος Σιορ-Μανιλάκης, Ευστάθος Στογιανάκης και Χρήστος Χατζηλαζάρου. Η αναζήτηση των βουλευτών έγινε από τις εκδόσεις της Βουλής των Ελλήνων, Μητρώων Γερουσιαστών ετών 1929-1935 και Βουλευτών από της Γ' Αναθεωρητικής Βουλής 1935 μέχρι της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής 1974, Αθήνα 1977 και Μητρώο πληρεξούσιων Γερουσιαστών και Βουλευτών 1822-1935, Αθήνα 1986. Για τη συλλογή στοιχείων από τη Βιβλιοθήκη της Βουλής είμαι ευγνώμων στον φίλο Δημήτρη Λυβάνιο.

24. Μαντρογόρδατος, δ.π., σ. 289-290.

25. Αρχείο Παύλου Καλλιγάρα, Καλλιγάρας προς Προσωρινή Κυβέρνηση, Κοζάνη 29 Απρ. 1917, αρ. πρωτ.: 1896 και Καλλιγάρας προς Βενιζέλο, 19 Οκτ. 1918, φφ. 2 και 16. Για τις πιέσεις των Βασιλικών το 1916 βλ. George Leon, *Greece and the Great Powers 1914-1917*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 430-431.

αυτών αντίκεινται προς το πολιτικόν συμφέρον ἡ τους νόμους και δεν ικανοποιούνται στρέφονται κατά των αρχών...»²⁶. Μέσα στο κλίμα αυτό των παροχών, για να αντιμετωπίσει το ιδιαίτερα οξύ πρόβλημα της ελλείψεως στρατιωτικών στελεχών, η Προσωρινή Κυβέρνηση προχώρησε σε εκτεταμένες ονομασίες και μονιμοποιήσεις εφέδρων αξιωματικών και υπαξιωματικών οι οποίοι εξελίχθηκαν με γοργό ρυθμό²⁷. Μάλιστα η περαιτέρω κατατάξη και συμμετοχή των εντοπίων στις επιχειρήσεις ενθαρρύνθηκε με τη δημοσίευση διατάγματος «Περί παραχωρήσεως κτημάτων εν Μακεδονίᾳ εις τους μετασχόντας του Εθνικού Αγώνος»²⁸. Είναι άγνωστο πόσοι εντόπιοι δελεάστηκαν και βραβεύτηκαν από τα μέτρα αυτά, σίγουρα όχι πολλοί, αν κρίνουμε από το γενικό αντιβενιζελικό κλίμα, αλλά και από τις μετέπειτα διαμαρτυρίες για εγκαταλείψη. Είναι όμως γεγονός ότι τα μέτρα αυτά ευνόησαν αρκετούς Κρήτες πρώην Μακεδονομάχους και πιστούς ακόλουθους του Βενιζέλου οι οποίοι εκμεταλλεύθηκαν σωστά την ευκαιρία και αντάλλαξαν έγκαιρα το κρητικό κεφαλομάντηλο με το πηλήκιο²⁹.

Δεν είναι, βέβαια, εύκολο να παρακολουθήσει κανείς στη διάρκεια των δεκαετιών του 1920 και 1930 την κοινωνική εξέλιξη των εντοπίων Μακεδονομάχων. Μολονότι εντοπίζονται εύκολα όσοι εξελέγησαν βουλευτές, η ανίγνευση στις τάξεις των Νομαρχών, των Δημάρχων, των Κοινοταρχών και των άλλων λειτουργών, αλλά και στους κύκλους των πολιτευομένων, είναι σχεδόν αδύνατη για τον ιστορικό, ιδιαίτερα αν ληφθεί υπόψη ότι πολλές φορές —ίσως τις περισσότερες— το πατρικό κλέος εξαργυρώθηκε από την επόμενη γενεά και μάλιστα με υψηλό ή και δυσανάλογο της εθνικής προσφοράς επιτόκιο. Πάντως από τα υπάρχοντα στοιχεία γίνεται σαφές ότι κατά την πρώτη δεκαετία μετά την απελευθέρωση μερικοί «παράγοντες» του Αγώνα, άμαχοι μάλλον παρά σπλαρχνγοί, όχι μόνο δεν αποποιήθηκαν την εθνική προσφορά τους, αλλά κατηλεύτηκαν τους αγώνες τους και εξελίχθηκαν σε τοπικούς τυραννίσκους, ιδίως του φιλοβουλγαρικού και φιλορουμανικού στοιχείου, και σε δεδηλωμένους αντιπάλους του

26. Αρχείο Παύλου Καλλιγά, Καλλιγάς προς Προσωρινή Κυβέρνηση, Κοζάνη 26 Δεκ. 1916, αρ. πρωτ. 1208, φ. 5.

27. Βλ. Φύλλα Εφημερίδος Προσωρινής Κυβερνήσεως (ΦΕΠΚ) Α' 1917 *passim* όπου μεγάλος αριθμός διαταγμάτων αφορά τις μονιμοποιήσεις και τις προαγωγές πρβ. Βερέμης, ό.π., σ. 81.

28. ΦΕΠΚ Α', 22 Μαΐου 1917, αρ. φύλλ. 94, Διάταγμα 2467.

29. Π.χ. με το διάταγμα 2615 της 28 Μαΐου 1917 κατατάχθηκαν οι Ευθύμιος Κασόδης, Παύλος Γύπαρης και Γεώργιος Βολάνης. Την ίδια περίοδο κατατάχτηκαν οι Εμμανουήλ Νικολούδης, Εμμανουήλ Σκουντρής, Παναγιώτης Γερογιάνης, Μανούσος Σειμένης, Γεώργιος Γαλάνης, Ιωάννης Σημανίκας κ.ά., οι περισσότεροι απευθείας με το βαθμό του ανθυπολοχαγού. (Βλ. Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ) / Αρχείο Γεωργίου Τσόντου, φάχ. 12 (μικροταινία αρ. ΜΜΑ3/α/3 στο ΚΕΜΑ), απόκομμα εφημερίδας των αρχών Μαΐου 1917 με αναγγελίες ονομασιών.

κρατικού μηχανισμού³⁰.

Είναι ειρωνία ότι την ίδια ακριβώς περίοδο γνωστός οπλαρχηγός, ο καπετάν Γρηγόρης Βαενάς ή Αγραφιώτης έγραφε στον Γεώργιο Τσόντο παρακαλώντας για μία θέση δασοφύλακα ή ταχυδρομικού διανομέα: «...μετά την απελευθέρωση το επίσημον Κράτος μας ξέχασε ολωσδιόλου και μας θεώρησε ως άχρηστα αντικείμενα. Σε θέσεις που έπρεπε να μας τοποθετήσῃ τοποθέτησε ανθρώπους που όχι μόνον δεν προσέφερον τίποτε στην πατρίδα αλλά και καταπολέμησαν τον ιερόν αγώνα μας...»³¹. Ο καπετάν Αγραφιώτης δεν ήταν ο μόνος που είχε προβλήματα. Λίγες ημέρες αργότερα, στα τέλη Ιουνίου 1922, ομάδα βουλευτών υπέβαλε στη Γ' Συντακτική Συνέλευση «προς ηθικήν καί υλικήν ανακούφισιν και επιβράβευσιν των συμμετασχόντων εις τους ως του 1912 εθνικούς αγώνας». Σε γενικές γραμμές ζητούσαν την κρίση των Μακεδονομάχων, απονομή συντάξεων και διευκολύνσεις για την εξεύρεση εργασίας³².

Όμως το καλοκαίρι του 1922 ήταν κάθε άλλο παρά ευνοϊκό για την ικανοποίηση οικονομικών αιτημάτων από το Λαϊκό Κόμμα, παρά το γεγονός ότι η ομάδα των Μακεδονομάχων Λαϊκών βουλευτών συμπεριλάμβανε διακεχριμένα στελέχη όπως τους Στέφανο και Φίλιππο Δραγούμη, τον Αθανάσιο Σουλιώτη κ.ά. Αντίθετα, μέσα στο συνεχίζομενο πολωτικό κλίμα, μετά τη Μικρασιατική καταστροφή, οι βενιζελικοί, επιζητώντας προφανώς την αύξηση των στελεχών τους στο στράτευμα, είχαν την ευκαιρία να επαναφέρουν νομοθετικές ρυθμίσεις που ευνοούσαν την κατάταξη Μακεδονομάχων, Ηπειρομάχων και άλλων οπλαρχηγών ως εφέδρων αξιωματικών με βαθμό ως και του υπολοχαγού³³. Η απόφαση αυτή φυσικά δεν πρέπει να είναι άσχετη με τη δράση του ίδιου του Προέδρου της

30. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση Κρητικού ανθυπομοιράρχου που υπηρετούσε στο Νεστόριο Φλωρίνης και ήρθε σε σύγκρουση με τοπικό βενιζελικό παράγοντας ο οποίος, χρησιμοποιώντας τις εθνικές του περγαμηνές, κατέρριψε να ελέγχει τον ειρηνοδίκη και τη χωροφυλακή του χωριού και να παραμένει έτσι ο μόνος αυθεντικός πάτρωνας, υπεράνω των νόμων και του κρατικού μηχανισμού. Βλ. ΓΑΚ/Αρχείο Γεωργίου Τσόντου, φάκ. 12, Ανδρουλίδακης προς Τσόντο, Νεστράμι 22 Μαΐου 1922. Παρόμοια περίπτωση αναφέρει και ο 'Ιων Δραγούμης κατά την προεκλογική εκστρατεία του, το Μάιο του 1915, κατηγορώντας γνωστό Μακεδονομάχο για εκβιαστική απόσπαση ψήφων, βλ. 'Ιωνα Δραγούμη, Φύλλα ημερολογίου Ε' (1913-1917), Αθήνα 1986, σ. 93-94. Βλ. ακόμη Αρχείο Παύλου Καλλιγά, Καλλιγάς προς Υπ. Εσωτ., Κοζάνη (;) 13 Μαΐου 1919, αρ. 3141 (απόσπασμά της σώζεται ενσωματωμένο στην έκθεση του Καλλιγά της 22ας Ιανουαρίου 1920) αλλά και Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας/Τενική Διοίκηση Μακεδονίας/89/Β, Μαυρογένης (Επιτελάρχης Γ' ΣΣ) προς Γεν. Διοίκ. Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 21 Σεπτ. 1925, αρ. πρωτ. 1511/1296. Πρβ. Mavrogordatos, σ. 250-251.

31. ΓΑΚ/Αρχείο Γεωργίου Τσόντου, φάκ. 12, Βαενάς προς Τσόντο, Στρέμπενο 10 Ιουν. 1922.

32. ΓΑΚ/Αρχείο Γεωργίου Τσόντου, φάκ. 12, 'Έκθεσις Επιτροπής..., Αθήνα 24 Ιουν. 1922.

33. ΦΕΚ Α', 11 Δεκεμβρίου 1923, αρ. φύλλ. 358.

Κυβερνήσεως Στυλιανού Γονατά στα 1907 στη Θράκη ούτε με το παρελθόν του αδελφού του Γραμματέα Στρατιωτικών Κωνσταντίνου Μανέτα, του Θεόδωρου Μανέτα, στην Ήπειρο το 1908³⁴. Οι εμβαλωματικές αυτές λύσεις στο πρόβλημα των ανταμοιβών συνεχίστηκαν κατά την περίοδο 1924-1926 και σταδιακά οδήγησαν στην κατάταξη μερικών δεκάδων αγωνιστών στο στράτευμα, Κρητικών στην καταγωγή κατά μεγάλο ποσοστό³⁵.

Αλλά η ικανοποίηση μερικών προσωπικών φιλοδοξιών λίγων Μακεδονομάχων, των νεοτέρων και μάλιστα των βενιζελικών, δεν μπορούσε, βέβαια, να αναστείλει το κύμα δυσαρέσκειας το οποίο άρχισε να απλώνεται στη Μακεδονία μέσα στο κλίμα πολιτικής αστάθειας που χαρακτήριζε τη δεκαετία του 1920. Για όσους εντοπίους δεν είχαν αξιοποίησει τις ευκαιρίες που πρόσφεραν τα νομοθετήματα της Αμύνης ακολούθησαν καιροί δύσκολοι, ιδιαίτερα αν ο τόπος διαμονής τους ήταν η δυτική Μακεδονία. Είναι ίσως χαρακτηριστικό ότι από το 1919 ως το 1923 το ποσοστό χορήγησης γεωργοκτηματικών δανείων στην κεντρική και δυτική Μακεδονία, όπου οι μονοκαλλιέργειες και τα εξαγώγιμα αγροτικά προϊόντα σπάνιζαν, κυμάνθηκε γύρω στο 4%. Την ίδια περίοδο στη σταφιδοπαραγωγό Πελοπόννησο και την καπνοπαραγωγό ανατολική Μακεδονία το αντίστοιχο ποσοστό ήταν πάνω από 30%³⁶. Όμως η κύρια βάση της αγροτικής δυσαρέσκειας και του αντιβενιζελισμού υπήρξε η σταδιακή αναδιανομή κτημάτων, τα οποία είτε παραδοσιακά ανήκαν στους εντοπίους είτε τα είχαν πρόσφατα αγοράσει από τους Τούρκους. Τα κτήματα αυτά, από το 1923 και εξής, μετά την απομάκρυνση των βουλγαρικών πληθυσμών, μοιράστηκαν στους Μικρασιάτες και Ποντίους πρόσφυγες, κάτω από συνθήκες που, στην αρχή της δεκαετίας του 1930, άγγισαν τα όρια της εμφύλιας σύγκρουσης. Άμεσα θιγόμενοι ήταν και οι κτηνοτρόφοι, αφού η αύξηση των καλλιεργειών συνεπαγόταν τη μείωση των βοσκοτόπων. Άλλωστε η ίδια της αναδιανομής της γης δεν φαίνεται να προσέλκυσε ποτέ ιδιαίτερα τους εντοπίους οι οποίοι και στο παρελθόν έμπρακτα είχαν αποκηρύξει παρόμοιες σοσιαλιστικές υποσχέσεις της Εσωτερικής Μακεδονικής Επαναστατικής Οργανώσεως. Η αλλαγή του ημερολογίου το 1923 και η αμφιλεγόμενη στάση μερικών κληρικών προσέδωσε στην αγροτική δυσαρέσκεια την απαραίτητη θρησκευτική φόρτιση. Η σταδιακή αποδυνάμωση της zadruga

34. Για τη δράση του Γονατά βλ. Ελένης Μπελιά, 'Εκθεση Στυλ. Γονατά περί Θράκης, 1907, Δελτίο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας 24 (1981) 244-302. Για τη δράση του Θεόδωρου Μανέτα στην Ήπειρο βλ. Γούναρη, Από τη Μακεδονία, σ. 207 και Αλεξάνδρου Δ. Λιβαδέως, Το Ηπειρωτικόν Κομιτάτον. Ο πρόδρομος της απελευθερώσεως της Ηπείρου, Αθήνα 1964, σ. 68-76.

35. ΓΑΚ/Αρχείο Γεωργίου Τσόντου, φάκ. 12, ανοιχτή επιστολή Συλλόγου Ελλήνων Οπλαρχηγών προς την πολιτική ηγεσία, χ.τ., χ.χ. ΦΕΚ Γ', 17 Νοεμβρίου 1926, αρ. φύλ. 233.

36. Κώστα Κωστή, Αγροτική οικονομία και Γεωργική Τράπεζα. 'Οψεις της ελληνικής οικονομίας στο μεσοπόλεμο (1919-1928), Αθήνα 1987, σ. 204-205.

δημιούργησε ψυχολογικό κλίμα αβεβαιότητας. Η συμφωνία του ΚΚΕ με τη Βαλκανική Κομμουνιστική Ομοσπονδία το 1924 για τη δημιουργία «ενιαίας και ανεξάρτητης Μακεδονίας» και η ταύτισή του με τις βουλγαρικές επιδιώξεις τη στιγμή που επαναλαμβανόταν η συμμοριακή δράση περιόρισε τις εναλλακτικές πολιτικές επιλογές. Το αποτέλεσμα όλων αυτών ήταν η οριστική ένταξη της πλειοψηφίας των εντοπίων, και μάλιστα των σλαβοφώνων, στο συντηρητικό βασιλικό στρατόπεδο³⁷.

Κατά τη δεκαετία 1923-1933 στην Ελλάδα πραγματοποιήθηκαν πέντε εκλογικές αναμετρήσεις: ουσιαστικά όλη η περίοδος ήταν μία παρατεταμένη προεκλογική εκστρατεία γεμάτη πάθος και στρατιωτικά κινήματα³⁸. Ήταν επόμενο στα χρόνια αυτά η περιφρούρηση των κομματικών ερεισμάτων και η διατήρηση των πελατειακών κυκλωμάτων να έχει ξεχωριστή βαρύτητα. 'Οχι, βέβαια, συμπτωματικά την περίοδο αυτή εντάθηκε η παρουσία εντοπίων Μακε-

37. Για τις υποσχέσεις της ΕΜΕΟ βλ. Dakin, σ.π., σ. 93 και ΑΥΕ/ΚΥ/ΑΑΚ/Δ: Προξενείο Μοναστηρίου 1908, Χαλκιόπουλος προς Υπ. Εξ., Μοναστήρι 25 Αυγ. 1908 αρ. 934. Για τις συντηρητικές θέσεις των σλαβοφώνων βλ. Mavrogordatos, σ.π., σ. 247, 250-251 και 'Άλκη Ρήγου, *H B' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Αθήνα 1988, σ. 206-207. Για τις ατασθαλίες του Μητροπολίτη Καστοριάς εις βάρος των εντοπίων βλ. ΑΥΕ/ΚΥ/Β/59/κγ 1920, αχρονολόγητη επιστολή του Διοικητού Κοζάνης και ΓΑΚ/Αρχείο Γεωργίου Τσόντου, φάκ. 12, Ε. Ζωγράφος προς Τσόντο (.), Πολύγυρος 17 Μαΐου 1921. Στον ίδιο φάκελο βλ. επίσης τα τηλεγραφήματα του Νομάρχου Φλωρίνης Στέφανου Πετρουλά προς τον Πρωθυπουργό και τον Υπουργό Γεωργίας (32/10.8.1932, 10860/22.7.1933, 11100/28.7.1933, 4861/8.8.1933) με τα οποία διεκτραγωδεί την κατάσταση των σλαβοφώνων αγροτών και προσπαθεί να αποτρέψει τον αναδασμό προειδοποιώντας για τις επαπειλούμενες συγκρούσεις. Για την αγροτική μεταρρύθμιση και την πορεία της στις Νέες Χώρες βλ. Κώστα Βεργόπουλου, *To αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Αθήνα 1975, σ. 173-179, επίσης Φ. Σ. Δραγούμη, *Έκλογή πολιτικών δημοσιευμάτων 1922-1925*, Αθήνα 1925, σ. 74-78 και Κ. Δ. Καραβίδα, *Αγροτικά 'Έρευνα επί της οικονομικής και κοινωνικής μορφολογίας εν Ελλάδι και εν τας γειτονικας σλαυϊκές χώραις*, Αθήνα 1931, σ. 354-355. Για τη σάστη των Βαλκανικών Κομμουνιστικών Κομμάτων στο Μακεδονικό Ζήτημα κατά τον μεσοπόλεμο βλ. τις κλασικές μελέτες της E. Barker, *Macedonia: its Place in Balkan Power Politics*, Λονδίνο 1950 και του E. Kofos, *Nationalism and Communism in Macedonia*, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 74-84. Βλ. επίσης τις νεότερες μελέτες L. Dellin, *Das mazedonien-problem in kommunistischer Sicht: Ein Lösungsversuch im Rahmen einer balkan Föderation*, *Südost-Forschungen* 28 (1969) 238-264. S. Palmer - R. King, *Yugoslav Communism and the Macedonian Question*, Χάμπτεν-Κοννέτικατ 1971. D. Kousoulas, *Revolution and Defeat: The Story of the Greek Communist Party*, Λονδίνο 1976. S. Troebst, *Die innere makedonische revolutionäre Organisation 1923/24*, Βερολίνο 1979. V. Vasiliev, *The Bulgarian Communist Party and the Macedonian Question between the Two World Wars*, *Bulgarian Historical Review* 17 (1989) 3-19.

38. Για τις πολιτικές εξελίξεις στη δεκαετία αυτή κλασικό παραμένει το έργο του Γρηγορίου Δαφνή, *H Ελλάς μεταξύ των δύο πολέμων 1923-1940*, Αθήνα 1955, τ. 1-2. Βλ. επίσης Βερέμη, σ.π., σ. 245-251 για ένα χρονολογικό πίνακα των στρατιωτικών επεμβάσεων και των συνωμοτικών ενεργειών.

δονομάχων, πρώτης αλλά και δεύτερης γενεάς, στις βουλευτικές και γερουσιαστικές θέσεις της Μακεδονίας. Μάλιστα επανεμφανίσθηκαν στο μακεδονικό χώρο παλαιοί γνώριμοι των εντοπίων, οι βουλγαροκτόνοι αξιωματικοί του Μακεδονικού Αγώνα. Δίπλα λοιπόν στον Φίλιππο Δραγούμη, τον Δημήτριο Ζάννα, τον Δημήτριο Κύρου, τον Γεώργιο Κώττα, τον Γεώργιο Μόδη, τον Αναστάσιο Νταλίπη, τον Δημήτριο Πάζη, τον Ξενοφώντα Παιονίδη, τον Γεώργιο Πέτσο, τον Γεώργιο Πίψο και τον Γκαΐτε Τζοβαρόπουλο συμπαρατάχθηκε πλειάδα σημαντικών Μακεδονομάχων στρατιωτικών που στο μεταξύ είχαν εμπλακεί ενεργά στην πολιτική. Ανάμεσά τους ήταν ο Νεόκοσμος Γρηγοριάδης στην Έδεσσα, ο Γεώργιος Κακουλίδης στην Κοζάνη, ο Κωνσταντίνος Μαζαράκης στην Πέλλα, ο Κωνσταντίνος Νταής στην Καβάλα, ο Γεώργιος Τσόντος στη Φλώρινα, ο Δημοσθένης Φλωριάς στις Σέρρες και ο Δημήτριος Κάκκαβος στη Θεσσαλονίκη. Με ελάχιστες εξαιρέσεις όλοι τους πολιτεύτηκαν, είτε ως βουλευτές είτε ως γερουσιαστές, στο χώρο όπου είχαν δράσει κατά τον Μακεδονικό Αγώνα, ενώ στη συντριπτική τους πλειοψηφία ήταν υποψήφιοι των Λαϊκών και των Ελευθεροφρόνων του Ιωάννη Μεταξά.

Όπως ήδη παρατηρήθηκε, η προτίμηση των εντοπίων Μακεδονομάχων, πέρα από καθαρή ένδειξη άκρατης εθνικοφροσύνης, είχε συγκεκριμένους στόχους: τη σταθερή και σίγουρη προστασία αλλά και τη μεσολάβηση απέναντι σ' ένα κράτος που επέφερε σαρωτικές αλλαγές σε κάθε τομέα. Η υπερψήφιση των αξιωματικών Μακεδονομάχων ήταν μία περαιτέρω εγγύηση. Ουσιαστικά η ομάδα αυτή ήταν ο μόνος πραγματικός διαμεσολαβητικός σύνδεσμος ανάμεσα στις επαρχίες και το κράτος. Οι διαθέσεις τους ήταν αναμφισβήτητες και δοκιμασμένες, ενώ η ενεργή ανάμειξή τους στις πολιτικές εξελίξεις πρόσφερε τα εχέγγυα της επιτυχίας. Δεν ήταν, όμως, αυτοί οι μοναδικοί λόγοι που έφεραν και συντήρησαν τους αξιωματικούς και τους Μακεδονομάχους γενικότερα στο πολιτικό προσκήνιο της Μακεδονίας.

Τις κινήσεις των οπλαρχηγών για αποκατάσταση ακολούθησαν τον Ιανουάριο του 1927 οι αξιωματικοί Τσόντος, Φαληρέας, Δουμπιώτης και Μπουκουβάλας, οι οποίοι υπενθύμιζαν στην κυβέρνηση ότι, ενώ οι ίδιωτες οπλαρχηγοί και οι υπαξιωματικοί που πολέμησαν στη Μακεδονία είχαν ανταμειφθεί ποικιλοτρόπως, οι ίδιοι, που είχαν υπογράψει πλήθος πιστοποιητικών δράσης άλλων, δεν είχαν τιμηθεί διόλου⁴⁰. Το Φεβρουάριο του 1927 ακολούθησε πρόταση ψηφίσματος από βουλευτές της Μακεδονίας για την ηθική και υλική αποκατάσταση των εθελοντών Μακεδονομάχων. Ανάμεσα στους υπογράφοντες ήταν οι Κάκκαβος, Κακουλίδης κ.ά. Πέντε χρόνια μετά την πρώτη πρόταση τα σημεία δεν είχαν

39. ΓΑΚ/Αρχείο Γεωργίου Τσόντου, φάχ. 12, Υπόμνημα προσωρινής επιτροπής των κατά τον εθελοντικόν Μακεδονικόν Αγώνα 1903-09 αγωνισθέντων αξιωματικών προς την κυβέρνηση, 12 Ιανουαρίου 1927.

τροποποιηθεί σχεδόν καθόλου. Οι συντάξεις αποτελούσαν, βέβαια, τον ακρογωνιαίο λίθο των αιτημάτων⁴⁰.

Η αδυναμία των αξιωματικών και των βουλευτών να δώσουν μία γρήγορη λύση αύξησε σύντομα τη λαϊκή πίεση. Γύρω στα τέλη Αυγούστου του 1927 ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη η «Εθνική Οργάνωσις 'Παύλος Μελάς'» από εντόπιους κυρίως Μακεδονομάχους της πρώτης και δεύτερης γενιάς με πρόεδρο τον μετέπειτα βουλευτή Θεσσαλονίκης Γκαίτε Τζοβαρόπουλο. Σύντομα η Οργάνωση απέκτησε παραρτήματα σε αρκετά αστικά και ημιαστικά κέντρα της Μακεδονίας και στελεχώθηκε κυρίως με παλαιούς πράκτορες συνεργάτες των αξιωματικών, αλλά και με εντόπιους οπλαρχηγούς. Μάλιστα τον Ιούνιο του 1928 πραγματοποιήθηκε συνέδριο Μακεδονομάχων στην Έδεσσα. Στο τέλος των εργασιών συντάχθηκε ψήφισμα το οποίο όριζε επακριβώς το είδος των προσδοκωμένων ανταμοιβών: συντάξεις, προίκες, γη και δάνεια ή αστική περιουσία, μισά εισιτήρια, προτίμηση των παιδιών τους σε δημόσιες θέσεις, άδειες οπλοφορίας και περίπτερα για τους αναπήρους. Με δεδομένη την οικονομική κατάσταση στη δυτική Μακεδονία και το πρόβλημα του αναδασμού σε εξέλιξη, παρόμοια αιτήματα δεν πρέπει ούτε να ξενίζουν ούτε να οδηγούν σε λανθασμένα συμπεράσματα σχετικά με τα πραγματικά κίνητρα των Μακεδονομάχων. Άλλωστε η ιστορία της ανταμοιβής των εθνικών αγωνιστών είναι τόσο παλαιά όσο και το ελληνικό κράτος. Ούτε και το αίτημα της οπλοφορίας δεν θα πρέπει να παρεμμηνεθεί, αν ληφθεί υπόψη ο συμβολικός χαρακτήρας των όπλων και η θέση τους στην παράδοση μετά από εκατονταετίες απαγόρευσης της οπλοφορίας. Ενδιαφέρον όμως παρουσιάζουν τα σφοδρά αντικομμουνιστικά αιτήματα της Οργάνωσης: ουσιαστικά πρόκειται για ανοικτή πρόταση διωγμού. Μάλιστα ζητήθηκε η συγκρότηση σωμάτων ασφαλείας από παλαιούς Μακεδονομάχους για την προστασία από τους κομμουνιστές, τους κακοποιούς και τα βουλγαρικά στοιχεία. Βέβαια, η πρόσφατη στάση του Κομμουνιστικού Κόμματος στο Μακεδονικό εξηγεί τον υπερβάλλοντα ζήλο των παλαιών αγωνιστών. Εξάλλου σ' όλη τη δεκαετία του 1920 σημαίνοντες Μακεδονομάχοι, όπως ο Νταηλάκης και ο Στέφος, είχαν χρησιμοποιηθεί επανειλημμένα τόσο για την αντιμετώπιση ληστρικών συμμοριών όσο και εναντίον των επιδρομών κομιτατζήδων. Όμως η κατάταξη κομμουνιστών και Βουλγάρων στην ίδια κατηγορία ήταν άσχετη με την πολιτική πραγματικότητα στη Μακεδονία του 1928. Δημιουργήθηκε έτσι η απαρχή ενός συμφυρμού ο οποίος έμελε να πάρει τεράστιες διαστάσεις στα επόμενα χρόνια.

Η παρακολούθηση και η εκτέλεση του ψηφίσματος του «Παύλου Μελά» ανατέθηκε σε ομάδα προσωπικοτήτων του κόσμου των Μακεδονομάχων. Ανάμε-

40. ΓΑΚ/Αρχείο Γεωργίου Τσόντου, φάκ. 12, Πρότασις ψηφίσματος, 10 Φεβρουαρίου 1927.

σά τους ήταν οι πολιτευόμενοι Φ. Δραγούμης, Φλωριάς, Κακουλίδης, Μαζαράκης, Κάκκαβος, Τσόντος, Μόδης και Κονδύλης, οι οποίοι αναλάμβαναν και τυπικά την προστασία (ή πατρωνεία) της Οργάνωσης. Δεν χωρά αμφιβολία ότι η υπερψήφισή τους στις εκλογές που προχτέρυχθηκαν ένα μήνα αργότερα θα ήταν η πρέπουσα ένδειξη ευγνωμοσύνης και εχέγγυο για την ευόδωση των αγώνων της Οργάνωσης⁴¹.

Όμως τα αποτελέσματα των εκλογών της 19ης Αυγούστου 1928 ήταν κάθε άλλο παρά ευνοϊκά για τον «Παύλο Μελά», αφού όλοι οι Λαϊκοί και Ελευθερόφρονες υποψήφιοι από τις τάξεις του απέτυχαν. Μόνον ο Γεώργιος Μόδης και ο Δημοσθένης Φλωριάς εξελέγησαν, με το Κόμμα των Φιλελευθέρων. Ακόμη και αυτός ο Γεώργιος Κονδύλης, που είχε αυτονομηθεί πολιτικά, εκλέχθηκε βουλευτής Καβάλας συνεργαζόμενος με τους Φιλελευθέρους. Φυσικά η άνοδος του Ελευθερίου Βενιζέλου στην εξουσία δεν σήμαινε τον οριστικό παραγκωνισμό των Μακεδονομάχων, καθώς και ο ίδιος περιστοιχίζεται από αρκετούς πρώην οπλαρχηγούς. Μετά από κάποια φυσιολογική καθυστέρηση, το καλοκαίρι του 1929, ο Υπουργός Στρατιωτικών Θεμιστοκλής Σοφούλης υπέβαλε σχέδιο νόμου για τη συγκρότηση επιτροπής η οποία θα αναλάμβανε να καταρτίσει τους πίνακες των αγωνιστών. Λίγο αργότερα το σχέδιο κατέληξε στον νόμο 4413/23.8. 1929⁴².

Την ίδια περίοδο οι προσπάθειες της Οργάνωσης για δικαίωση δεν έπαψαν μάλιστα προχώρησε στην έκδοση του περιοδικού *Μακεδονικός Αγών* με σκοπό την προβολή των εθνικών αγώνων στη Μακεδονία. Παράλληλα οι στήλες του περιοδικού φιλοξένησαν ποικίλα άρθρα και επιστολές παλαιμάχων που διεκτραγωδούσαν την κατάσταση των Μακεδονομάχων και μέμφονταν την κυβέρνηση για βραδυπορία και «αστοργία». Δεν έλειψαν τα παράπονα για τη σκληρή εφαρμογή του νόμου σ' όσες περιπτώσεις οι παλαιοί αγωνιστές δεν «προσαρμόστηκαν» με τη νέα πραγματικότητα αλλά και οι κατηγορίες για μεροληψία του κράτους προς όφελος των Μακεδονομάχων στρατιωτικών. Τις διαμαρτυρίες αυτές φαίνεται ότι σιγοντάριζαν κατάλληλα οι αντιβενιζελικές εφημερίδες *Ακρόπολις* και *Πρωία*⁴³.

41. Το παλαιό καταστατικό του «Παύλου Μελά» είχε την καλοσύνη να μου παραχωρήσει ο κ. Χαρίλαος Φίτζιος, τ. Γεν. Γραμματέας της Οργανώσεως. Για το πρώτο συνέδριο και το ψήφισμα βλ. ΓΑΚ/Αρχείο Γεωργίου Τσόντου, φάκ. 12, Ψήφισμα αρ. πρωτ. 7517, Έδεσσα 10 Ιουνίου 1928. Για τη συμμετοχή Μακεδονομάχων στην καταδίωξη ληστρικών σωμάτων βλ. Γ. Χ. Μόδη, *Μακεδονικός Αγών* και *Μακεδόνες αρχηγοί*, Θεσσαλονίκη 1950, σ. 214, 243-244.

42. Για το σχέδιο βλ. είδηση στο περ. *Μακεδονικός Αγών*, τεύχος 3 (Ιουλ. 1929), 16. Για τον νόμο 4413 βλ. ΦΕΚ Α', 28 Αυγούστου 1929, αρ. φύλ. 316.

43. Βλ. επιστολές και άρθρα των Γρηγορίου Φαληρέα και Σταμ-Σταμ στο περ. *Μακεδονικός Αγών*, τεύχος 1 (Μάιος 1929) 3, 5-7 του Γεωργίου Χατζηκυριακού στο τεύχος 4 (Αύγ. 1929) 15-16 και του Νικολάου Πύρζα στο τεύχος 5 (Σεπτ. 1929) 4.

Η δημιουργία αυτού του επισήμου βήματος των Μακεδονομάχων προσφέρει περαιτέρω δυνατότητες για τη διερεύνηση του ιδεολογικού στίγματος του «Παύλου Μελά» στα μεσοπολεμικά χρόνια. Ήδη με το συνέδριό τους οι Μακεδονομάχοι είχαν εκδηλώσει την πρόθεσή τους να αντιμετωπίσουν με τα όπλα τους εσωτερικούς και εξωτερικούς εθνικούς κινδύνους. Προς την αντικομμουνιστική κατεύθυνση άλλωστε ώθησαν την Οργάνωση και οι ανώτατοι αξιωματικοί Μακεδονομάχοι Γεωργίος Τσόντος και ο Κυριάκος Ταβουλάρης με επιστολές τους⁴⁴. Όμως πέρα από τον αντικομμουνισμό και τον εθνικό φρονηματισμό ο «Παύλος Μελάς» καλούνταν να αγωνιστεί «...προς αναχαίτισιν του σημερινού κινδύνου της σημερινής κοινωνικής καταπτώσεως και εξυπηρέτησιν των ηθικοκοινωνικών εθνικών και κρατικών συμφερόντων», αφού, άλλωστε, και το περιοδικό *Μακεδονικός Αγών* είχε δηλώσει ότι η Οργάνωση: «Δεν θα παραλείψῃ επίσης να συντελέσῃ εις την ηθικήν επίρρωσιν της Ελληνικής κοινωνίας»⁴⁵. Μάλιστα ένας από τους πρωτοπόρους του Αγώνα, ο Ευθύμιος Καούδης, σε άρθρο του αισθάνθηκε υποχρεωμένος να ασκήσει δριμύτατη κοινωνική κριτική αναφερόμενος στον κλονισμό της οικογένειας, την «εξαχρείωση» της γυναικας, τον εύκολο πλουτισμό, την πολυτέλεια και την ελευθερία των ανηλίκων⁴⁶.

Η συγκρότηση επιτροπής με τον νόμο 4413/1929 άνοιξε την όρεξη πολλών. Από αυστηρή επιστολή του Γεωργίου Τσόντου προς ενδιαφερόμενο Μακεδονομάχο στα τέλη Αυγούστου 1929 φαίνεται ότι είχε ήδη γίνει αποδέκτης πάμπολλων αιτημάτων πιστοποιητικών από πρόσωπα τα οποία κατά κανόνα δεν γνώριζε ή δεν θυμόταν διόλου μετά από 25 χρόνια. Έγραφε χαρακτηριστικά «...δεν εννοώ χάριν της μικροπολιτικής να διακινδυνεύσω την υποληφή μου, ότι πιστοποιώ ψευδή πράγματα...». Ισως ο καπετάν-Βάρδας να ήταν η εξαίρεση, πάντως υπάρχουν ενδείξεις ότι διάφοροι αμφιβόλου ή ελάχιστης προσφοράς Μακεδονομάχοι, αλλά δεδηλωμένοι βενιζελικοί, θεώρησαν ότι ήταν η κατάλληλη ευκαιρία να παγιώσουν τη θέση τους μέσα στον κύκλο των παλαιμάχων αποκτώντας πιστοποιητικά με κομματικά μέσα. Από την άλλη πλευρά εμφανίστηκαν στο προσκήνιο οπλαρχηγοί άλλων αγώνων οι οποίοι διεκδίκησαν ίσες παροχές⁴⁷.

44. Βλ. επιστολές Γεωργίου Τσόντου και Κυριάκου Ταβουλάρη προς τη σύνταξη του περ. *Μακεδονικός Αγών*, τεύχος 1 (Μάιος 1929) 3-4.

45. Βλ. το εναρκτήριο άρθρο της σύνταξης και επιστολή του Χαρίσιου Βαμβακά, Γεν. Διοικητού Θράκης προς τον «Παύλο Μελά», *Μακεδονικός Αγών*, τεύχος 1 (Μάιος 1929) 1, 4.

46. Ευθύμιος Καούδης, Ο ελληνικός πατριωτισμός και ο Μακεδονικός Αγών, *Μακεδονικός Αγών*, τεύχος 1 (Μάιος 1929) 10-11.

47. Επιστολή Τσόντου προς Παπαφίλιππου, Αθήνα 20 Αυγ. 1929. Φωτοαντίγραφο της επιστολής κατέθησε ο κ. Πέτρος Παπακυριακίδης στο Μουσείο του Μακεδονικού Αγώνα. ΓΑΚ/Αρχείο Γεωργίου Τσόντου, Αίτησης του «Συνδέσμου Ελλήνων Αγωνιστών Νομού Χανίων», αχρονολόγητη αλλά προφανώς μεταξύ Αυγούστου 1928 και Απριλίου 1930. Για τις κινήσεις στα χωριά βλ. χαρακτηριστικά Γενικό Επιτελείο Στρατού / Διεύθυνση Ιστορίας

Στους μήνες που ακολούθησαν μπορεί εύκολα να φανταστεί κανείς τις πολύπλευρες πιέσεις που ασκήθηκαν. Ας σημειωθεί πάντως ότι τον Απρίλιο του 1930, προτού ακόμα σχηματισθεί επιτροπή επιλογής, ο νόμος τροποποιήθηκε, ώστε να καλύπτει επίσης τους αγώνες στη Σάμο, την Ήπειρο, αλλά και τους Βαλκανικούς Πολέμους⁴⁸. Τελικά, η επιτροπή συγκροτήθηκε σε σώμα μόλις τον Ιούλιο του 1930 με πρόεδρο τον βενιζελικό στρατηγό Δημήτριο Πετρίτη, διευθυντή της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού, (αργότερα αντικαταστάθηκε από τον στρατηγό Εδιπίδη) και με τη συμμετοχή του προεδρείου του «Παύλου Μελά». Το έργο της ολοκληρώθηκε ένα χρόνο αργότερα με την ψήφιση νόμου, ο οποίος, βάσει της επετηρίδας που καταρτίστηκε, απένειμε μετάλλια και συντάξεις και ικανοποίησε αρκετά από τα αιτήματα αλλά όχι το αίτημα παροχής έγγειας ιδιοκτησίας⁴⁹.

Δεν στάθηκε δυνατό να εντοπιστεί η πρώτη αυτή επετηρίδα των Μακεδονομάχων και των άλλων οπλαρχηγών, αλλά από τη μετέπειτα αλληλογραφία του Μακεδονομάχου Δημητρίου Βαφείδη και του ναυάρχου Στυλιανού Μαυρομιχάλη (ανηψιού του Λαϊκού υπουργού Πέτρου Μαυρομιχάλη) αντλούνται αρκετές πληροφορίες που επιτρέπουν να ανασχηματίσουμε μία εικόνα των εξελίξεων στα χρόνια της βενιζελικής τετραετίας. Φαίνεται λοιπόν ότι όσοι βενιζελικοί εξαρχής πίστεψαν ότι θα μπορούσαν να εισχωρήσουν στον κύκλο των Μακεδονομάχων δικαιώθηκαν χάρη στις επεμβάσεις του κομματικού μηχανισμού. Μάλιστα στην αλληλογραφία ψέγεται ιδιαίτερα ο Φιλελεύθερος Βουλευτής και πρώην Μακεδονομάχος της περιοχής Σερρών Δημοσθένης Φλωριάς, ο οποίος κατηγορείται για φημοθηρία με αντάλλαγμα την παροχή πιστοποιητικών ανταρτικής δράσης⁵⁰. Οι κατηγορίες επεκτείνονταν και στο πρόσωπο του Παύλου Γύπαρη, ο οποίος κατηγορήθηκε ότι ευνόησε σκανδαλωδώς τους Κρητικούς, αλλά και όσους είχαν στηρίξει τον Βενιζέλο κατά την Προσωρινή Κυβέρνηση ή είχαν πάρει μέρος στη Στρατιά Παγκάλου. Είναι άξιο απορίας πώς οι κατηγορίες δεν έφτασαν ως το πρόσωπο του Υπουργού των Στρατιωτικών, που ήταν ο κρητικός Μακεδονομάχος Γεώργιος Κατεχάκης. Τα συγκεκριμένα παράπονα αφορούσαν την αναγνώριση υπερβολικά μεγάλου αριθμού Κρητών ως οπλαρχηγών —γεγονός που σήμαινε παροχή υψηλοτέρων συντάξεων—, την υποτίμηση των Μακεδόνων κατά την αξιολόγηση, ή ακόμη και τον άδικο αποκλεισμό πολλών λόγω ανυπαρξίας στοιχείων και, τέλος, τον περιορισμό του Μακεδονικού Αγώνα στο χρονικό

Στρατού / Αρχείο Μακεδονικού Αγώνα (ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ), Αρχείο Ναυάρχου Σ. Μαυρομιχάλη, φάκ. 3ε, δυστανάγν. προς Μαυρομιχάλη, Πετρούσα 9 Δεκ. 1929.

48. Βλ. ΦΕΚ Α', 11 Απριλίου 1930, αρ. φύλλ. 111, Νόμος 4533.

49. Βλ. ΦΕΚ Α', 23 Ιουλίου 1931, αρ. φύλλ. 225 Νόμος 5168/15.7.1931 και είδηση στο περιοδικό Μακεδονικός Αγώνα, τεύχος 16 (Αυγ. 1930) 15.

50. ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, Αρχείο Ναυάρχου Σ. Μαυρομιχάλη, φάκ. 3β, Βαφείδης προς Μαυρομιχάλη, Τύρναβος 18 Οκτ. 1936, φ. 5.

πλαίσιο 1903-1909, που ουσιαστικά οριοθετούσε τη δράση των Μακεδονομάχων που προέρχονταν από το ελληνικό κράτος και την Κρήτη αλλά όχι των εντοπίων⁵¹. Σύμφωνα με μία μαρτυρία η στάση αυτή των βενιζελικών και η αδυναμία του «Παύλου Μελά» να αντιδράσει οδήγησαν σε μία μυστική σύσκεψη των παραπονουμένων, όπου αποφασίστηκε να αποδεχτούν την κρατική προσφορά και να περιμένουν για καλύτερες ημέρες⁵².

Οι καλύτερες ημέρες δεν άργησαν να έρθουν. Οι εκλογές του Σεπτεμβρίου του 1932 και του Μαρτίου του 1933 έφεραν το Λαϊκό κόμμα στην κυβέρνηση και την πελατεία των Μακεδονομάχων σε ευνοϊκότερη θέση. Η ομάδα των Μακεδονομάχων βουλευτών συγκροτούνταν από τον Αναστάσιο Νταλίτη, το Γεώργιο Τσόντο και το Φίλιππο Δραγούμη, ο οποίος μάλιστα ανέλαβε και Γενικός Διοικητής Μακεδονίας. Η δύναμη της ενισχύθηκε μετά τις εκλογές του 1933 με την εκλογή του Γκαίτε Τζοβαρόπουλου και του Στέργιου Μπινόπουλου. Με τους Φιλελευθέρους επανεξελέγη το 1933 στην Καβάλα ο Κωνσταντίνος Νταίζ. Τα μέρη του ήταν γνώριμα από την περίοδο 1906-1907, όταν είχε αναπτύξει εθνική δράση στην περιοχή Παγγαίου, άλλοτε ως δάσκαλος και άλλοτε ως καπετάν-Τσιάρας. Ωστόσο, τα πρώτα θετικά αποτελέσματα της κυβερνητικής αλλαγής άργησαν να φανούν.

Τον Σεπτέμβριο του 1933 δημοσιεύτηκε νομοθετικό διάταγμα «περί διαθέσεως και εκμεταλλεύσεως των αποστραγγιζομένων γαιών», ενώ λίγες μέρες αργότερα ο νόμος 5800 εξασφάλισε τα δικαιώματα του δημοσίου⁵³. Το άρθρο 9 του νομοθετικού διατάγματος προέβλεπε κατά προτίμηση παραχώρηση των γαιών σε γεωπόνους, αποφοίτους γεωργικών σχολών, γεωργούς διαφόρων κατηγοριών, πρώην φαράδες και καπνεργάτες, αλλά δεν έλεγε λέξη για τους Μακεδονομάχους που από χρόνια διεκδικούσαν αγροτική (ή και αστική) αποκατάσταση. Φυσικά το παράπονο των Μακεδονομάχων δεν ήταν παρά μία μόνο κορυφή —σίγουρα όχι η υψηλότερη— στο παγκόσμιο του αγροτικού ζητήματος. Μάλιστα, ήδη από τον Αύγουστο του 1933, στα δυτικά της Μακεδονίας το πρόβλημα της αγροτικής αποκατάστασης είχε προσλάβει απειλητικές διαστάσεις, λόγω της καταφανούς μεροληψίας του κράτους υπέρ των προσφυγικών πληθυσμών. Την ίδια περίοδο το πανελλήνιο σύνολο των γεωργικών οφειλών ξεπερνούσε τα 13 δις δραχμές, ενώ υπολογιζόταν ότι το 83% των αγροτών ήταν χρεωμένοι⁵⁴.

51. ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, Αρχείο Ναυάρχου Σ. Μαυρομιχάλη, φάκ. 3ε, Βαφείδης προς Μαυρομιχάλη, Τύρναβος 18 Ιουλ. 1930, αρ. πρωτ. 403· φάκ. 3β, Βαφείδης προς Μαυρομιχάλη, Τύρναβος 18 Οκτ. 1936 και 9 Ιαν. 1937.

52. ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, Αρχείο Ναυάρχου Σ. Μαυρομιχάλη, φάκ. 3β, Βαφείδης προς Μαυρομιχάλη, Τύρναβος 30 Ιουλ. 1936, αρ. πρωτ. 627.

53. ΦΕΚ Α', 26 Σεπτεμβρίου 1933, αρ. φύλλ. 278 και 29 Σεπτεμβρίου 1933, αρ. φύλλ. 283.

54. Βλ. σημ. 37 και ΓΑΚ/Αρχείο Γεωργίου Τσόντου, φάκ. 12, Πετρουλάς προς Πρόεδρο Κυβερνήσεως, 10 Αυγ. 1933, αρ. πρωτ. 32. Βεργόπουλος, δ.π., σ. 185.

Η νομοθετική επαναρρύθμιση του ζητήματος πήρε πάνω από ένα χρόνο. Τον Ιανουάριο του 1935 με το άρθρο 20 § 5 του νόμου 6448, όσοι ήταν γραμμένοι στις επετηρίδες των Μακεδονομάχων και Ηπειρομάχων μπορούσαν πλέον να ζητήσουν γεωργικό κλήρο ή «άγονες γαίες» του δημοσίου, αλλά μόνον στην περιφέρεια της μονίμου διαμονής τους⁵⁵. Η πραγματικότητα όμως ήταν διαφορετική, αφού οι επιτροπές απαλλοτριώσεων δεν διέθεταν πλέον άλλες εκτάσεις. Έτσι το θέμα των Μακεδονομάχων επανήλθε στο κοινοβούλιο με πρωτοβουλία του βουλευτού Σερρών Δημητρίου Νικολαΐδη και τη στήριξη του Λαϊκού κόμματος. Σύντομα κατέληξε σ' ευνοϊκή ρύθμιση, η οποία δεν πρέπει να είναι άσχετη με την παρουσία του Γεωργίου Κονδύλη, παλαιού προστάτου της Οργανώσεως «Παύλος Μελάζ», στο Γηπουργείο των Στρατιωτικών και στην Αντιπροεδρία της κυβερνήσεως. Η τροποποίηση του Απριλίου του 1935 προέβλεπε ότι οι παλαίμαχοι «...δικαιούνται αποκαταστάσεως εις πλήρη γεωργικόν κλήρον...» και ότι «ο κλήρος παρέχεται αυτοίς δωρεάν κατά προτίμησιν παντός άλλου δικαιουμένου αποκαταστάσεως...»⁵⁶.

Ο Κονδύλης και οι Λαϊκοί είχαν κάνει σίγουρα μία εξαιρετική κομματική επένδυση. Ο «Πανελλήνιος Κεντρικός Σύνδεσμος Οπλαρχηγών Πειραιώς» ανακήρυξε τον Λαϊκό ναύαρχο Μαυρομιχάλη επίτιμο πρόδεδρό του, πράξη συμβολική, αλλά με ολοφάνερο νόημα. Σε άλλες περιοχές της χώρας, όμως, τα οφέλη ήταν περισσότερο απτά και επεκτάθηκαν χρονικά και μετά τις εκλογές του Ιουνίου του 1935. Τουλάχιστον αυτό προκύπτει από ορισμένες μαρτυρίες για τις δυναμικές —μερικές φορές και ακραίες— ενέργειες των παλαιμάχων Μακεδονομάχων της ανατολικής Μακεδονίας στον αγώνα για την αποκατάσταση της βασιλείας, αγώνα ο οποίος χαρακτηρίστηκε παρόμοιος με το Μακεδονικό, γιατί, όπως παρατηρούσε φανατικός Λαϊκός: «΄Έχουμε τους Βουλγάρους μέσα στο σπίτι μας», εννοώντας, βέβαια, τους «βενιζελοκομουνιστάς»⁵⁷. Άλλωστε, οι φιλοβασιλικές ενέργειες δεν ήταν μονάχα εκδηλώσεις ευχαριστίας. Το οριστικό κλείσιμο της επετηρίδας που παρέμενε ανοιχτή πλησίαζε ταυτόχρονα με το Δημοψήφισμα και, απ' ότι φαίνεται, ούτε ο Φιλελεύθερος Κωνσταντίνος Νταής απέφυγε τη ρουσφετολογική απονομή πιστοποιητικών δράσης στην περιφέρειά του⁵⁸.

55. ΦΕΚ Α', 11 Ιανουαρίου 1935, αρ. φύλ. 10.

56. ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, Αρχείο Ναυάρχου Σ. Μαυρομιχάλη, 'Έκθεσις επί του σχεδίου Νομοθετικού Διατάγματος... Δημ. Νικολαΐδου με σημειώσεις χειρόγραφες Δ. Βαφείδη. ΦΕΚ Α', 17 Απριλίου 1935, αρ. φύλ. 153.

57. ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, Αρχείο Ναυάρχου Σ. Μαυρομιχάλη, φάκ. 3β, Πανελλήνιος Κεντρικός Σύνδεσμος Οπλαρχηγών Πειραιώς προς Μαυρομιχάλη, Πειραιάς 24 Οκτ. 1935, αρ. πρωτ. 1698. Φάκ. 3ε, επιστολές Βαφείδη προς Μαυρομιχάλη, Καβάλα 19 Σεπτ. 1935 και Τύρναβος 22 Σεπτ. 1935.

58. ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, Αρχείο Ναυάρχου Σ. Μαυρομιχάλη, φάκ. 3β, Λαδάς προς Μαυρομιχάλη, 13 Δεκ. 1935.

Λίγες ημέρες πριν από το Δημοφήρισμα, στις 30 Οκτωβρίου 1935, κυρώθηκαν οι συμπληρωματικοί πίνακες εθελοντών αγωνιστών του Μακεδονικού, Ηπειρωτικού και Σαμιακού Αγώνα, των Βαλκανικών Πολέμων, καθώς και του Βορειοηπειρωτικού του 1914. Παράλληλα επανακαθορίστηκαν τα ποσά των συντάξεων αλλά απαγορεύτηκε η ταυτόχρονη συνταξιοδότηση και παροχή κλήρου⁵⁹. Βέβαια τα αιτήματα δεν σταμάτησαν, άλλωστε ακολούθησε μία ακόμη προεκλογική εκστρατεία. Ο πίνακας που καταρτίστηκε, όπως ήταν φυσικό, έλυσε λιγότερα προβλήματα απ' όσα δημιούργησε. Χαρακτηρίστηκε άδικος, χαριστικός και μεροληπτικός, ενώ παράλληλα επίμονα ζητήθηκε η τροποποίηση του νόμου για την παροχή γαιών, ώστε οι Μακεδονομάχοι να πάρουν «αποστραγγισθείσες γαιές» και όχι άγονες⁶⁰.

Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά σταμάτησε τις λειτουργίες της Βουλής τη στιγμή που αναμενόταν, κατά μία πληροφορία, τροπολογία ευνοϊκή για το θέμα των γαιών⁶¹. Όμως αυτή δεν ήταν η μοναδική αναταραχή που προκάλεσε στους κύκλους των Μακεδονομάχων. Λίγες μόνον ημέρες μετά την εγκαθίδρυση της δικτατορίας ο Μεταξάς προχώρησε στη δημοσίευση αναγκαστικού νόμου ο οποίος προέβλεπε τη σύσταση επιτροπής για την αναθεώρηση των επετηρίδων και τη διαγραφή των εθελοντών αγωνιστών των Βαλκανικών Πολέμων και της Σάμου, εκτός από τους φονευθέντες και τους τραυματισθέντες⁶². Η σαφής πρόθεση του Μεταξά να εκκαθαρίσει την επετηρίδα από το πλήθος των νεόκοπων Μακεδονομάχων και να ελαφρύνει τον προϋπολογισμό, όπως ήταν επόμενο, δεν βρήκε ευμενή αντιμετώπιση από τους κύκλους του «Παύλου Μελά». Οι Μακεδονομάχοι ήταν διατεθειμένοι να αποδεχθούν ορισμένες μόνον μεταβολές, αλλά, όταν διαπιστώθηκε ότι δεν ήταν σε θέση να διαπραγματευθούν το θέμα, προχώρησαν τελικά σε προτάσεις για τον τρόπο κρίσης τους. 'Αλλωστε αγαγνώριζαν ότι στο παρελθόν πολλοί βουλευτές «...διά να ωφεληθώσιν της προεκλογικής περιόδου κατήρτισαν συνεργεία ολόκληρα υπό πρακτόρων αυτών και εκδίδοντο αθρόα πιστοποιητικά παρ' αυτών...»⁶³. Ο Μεταξάς φυσικά αγνόησε τόσο τις επιφυλάξεις τους όσο και τις προτάσεις τους και έτσι λίγο αργότερα η νέα

59. ΦΕΚ Α', 30 Οκτωβρίου 1935, αρ. φύλλ. 500.

60. ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, Αρχείο Ναυάρχου Σ. Μαυρομιχάλη, φάκ. 3β, Σύλλογος Μακεδονομάχων «Παύλος Μελάς» Καβάλας προς Μαυρομιχάλη, Καβάλα 4 Δεκ. 1935, αρ. πρωτ. 832. Βαφείδης προς Μαυρομιχάλη, Τύρναβος 11 Ιουλ. 1936, αρ. πρωτ. 623. Οργανώσεις Μακεδονομάχων Δράμας, Σερρών, Νιγρίτας, Καβάλας, Τυρνάβου και Πανελλήνιος Φάλαγξ Αγωνιστών προς τον Πρόεδρο της Κυβερνήσεως, Αθήνα 23 Ιουλ. 1936.

61. ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, Αρχείο Ναυάρχου Σ. Μαυρομιχάλη, φάκ. 3β, Βαφείδης προς Μαυρομιχάλη, Τύρναβος 9 Αυγ. 1936, αρ. πρωτ. 629.

62. ΦΕΚ Α', 5 Σεπτεμβρίου 1936, αρ. φύλλ. 389.

63. ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, Αρχείο Ναυάρχου Σ. Μαυρομιχάλη, φάκ. 3β, Βαφείδης προς Μαυρομιχάλη, Τύρναβος 17 Αυγ. 1936, αρ. πρωτ. 632 και 10 Σεπτ. 1936.

επετηρίδα είχε προετοιμαστεί⁶⁴.

Η λύση του θέματος φαινόταν οριστική και η ανυπαρξία κοινοβουλίου δεν ευνοούσε, τυπικά, την προώθηση αιτημάτων με πλάγια μέσα. Ουσιαστικά όμως τα παράπονα και τα αιτήματα των οικογενειών Μακεδονομάχων, άλλοτε για εργασία και άλλοτε για ατέλεια στην εκπαίδευση, δεν έλειψαν. Φαίνεται μάλιστα πως, ελλείψει βουλευτών, η Οργάνωση Καβάλας προσπάθησε να απευθυνθεί απευθείας στο βασιλιά Γεώργιο⁶⁵. Χαρακτηριστικό των σχέσεων και των αντιλήφεων που είχαν διαμορφωθεί στο μεσοπόλεμο είναι το παρακάτω απόσπασμα επιστολής γιου Μακεδονομάχου ο οποίος το 1940, στις παραμονές του πολέμου, έγραφε στο ναύαρχο Μαυρομιχάλη: «Αν είναι δυνατόν κύριε να μου στείλετε μιαν κάρταν σας όπως ο υιός του [επώνυμο] εργασθή στην χρατική τόγκα διότι καταστραφήκαμε ως καπνοπαραγωγοί... διαυτό πρέπει μέλος της οικογενείας μας όπως βρει μίαν εξωτερικήν εργασίαν»⁶⁶.

Συμπερασματικά πρέπει να παρατηρηθεί ότι:

- (α) Ο Μακεδονικός Αγώνας, με όλες τις ιδιομορφίες του, και οι αντίξοες για τους αγρότες οικονομικές συνθήκες της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα αφενός απέτρεψαν την ανάπτυξη εντόνων ταξικών διαφοροποιήσεων, αφετέρου ευνόησαν τη σύμπηξη ισχυρών δεσμών ανάμεσα σε τοπικούς παράγοντες και σε πατριαρχικούς αγρότες. Οι δεσμοί αυτοί, αν και σφυρηλατήθηκαν μέσα σε εθνικούς αγώνες, δεν είχαν αποκλειστικά εθνικό χαρακτήρα.
- (β) Τα έντονα πολιτικά και οικονομικά προβλήματα της περιόδου 1908-1922 συντήρησαν την ανάγκη προστατών και μεσολαβητών, ενώ μέσα στο κλίμα του εθνικού διχασμού το πατριαρχικό δίκτυο του Αγώνα μεταλλάχθηκε σε κομματικό μηχανισμό, με εθνικά καταξιωμένους πάτρωνες και αφοσιωμένους πελάτες.
- (γ) Για λόγους οικονομικούς και κοινωνικούς, των οποίων, αστόσο, η λεπτομερής ανάλυση ξεφεύγει από το πλαίσιο αυτής της εργασίας, ο κομματικός αυτός μηχανισμός εντάχθηκε κυρίως στο Λαϊκό Κόμμα.
- (δ) Οι Λαϊκοί εκμεταλλεύτηκαν κατάλληλα το πελατειακό δίκτυο και ενίσχυσαν την αμοιβαία σχέση πατρώνων-πελατών με δύο τρόπους. Αφενός με την υπόδειξη κορυφαίων Μακεδονομάχων, εντοπίων και μη, ως υποψήφιων σε πολλές βουλευτικές έδρες της Μακεδονίας και αφετέρου με τη λελογισμένη και σταδιακή παροχή εδαφικών και οικονομικών ανταλλαγμάτων στους παλαιμάχους του

64. ΦΕΚ Β', 29 Δεκ. 1936, αρ. φύλλ. 254.

65. ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, Αρχείο Ναυάρχου Σ. Μαυρομιχάλη, φάκ. 3β, Σύλλογος Μακεδονομάχων Καβάλας προς Μαυρομιχάλη και προς Γεώργιο Β', Καβάλα 18 Σεπτ. 1936, Ζουλούμης προς Μαυρομιχάλη, Δράμα 16 Δεκ. 1936.

66. ΓΕΣ/ΔΙΣ/ΑΜΑ, Αρχείο Ναυάρχου Σ. Μαυρομιχάλη, Χατζούλας προς Μαυρομιχάλη, Μεσορόπη 14 Μαΐου 1940.

Μακεδονικού Αγώνα. Έτσι, με τη χρησιμοποίηση των ιστορικών δεσμών, δημιουργήθηκε το κατάλληλο συναισθηματικά και εθνικά φορτισμένο κλίμα το οποίο θα διευκόλυνε την προσέλκυση και την περιχαράκωση των Λαϊκών ψηφοφόρων. Παράλληλα, με το ενδεχόμενο παροχής ανταλλαγμάτων και μάλιστα εδαφικών, σε μία εποχή κατά την οποία η απόκτηση κλήρου είχε προσλάβει μυθικές διαστάσεις, κρατήθηκε ενεργός ο κομματικός τους μηχανισμός και ιδιαίτερα τα τοπικά επώνυμα στελέχη. Οι Φιλελεύθεροι προσπάθησαν επίσης να εκμεταλλευθούν το δίκτυο αυτό, αλλά, λόγω ελλείψεως σοβαρών πολιτικών ερεισμάτων στη Μακεδονία, προσπορίστηκαν μόνον βραχυπρόθεσμα οφέλη.

(ε) Αποτέλεσμα της τακτικής αυτής ήταν η παγίωση, ανάμεσα στους εντόπιους πληθυσμούς της Μακεδονίας, ισχυρών εθνικών, φιλοβασιλικών και αντικομμουνιστικών πυρήνων σ' όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου. Είναι γνωστό, άλλωστε, ότι αρκετοί Μακεδονομάχοι και οι οικογένειές τους ενεργοποιήθηκαν στην Κατοχή και πλαισίωσαν δεξιές αντιστασιακές οργανώσεις. Για το λόγο αυτό καταδιώχθηκαν ως γραικομάνοι, φανατικοί, δηλαδή, εθνικιστές 'Ελληνες, και αρκετοί σκοτώθηκαν είτε από τα βουλγαρικά στρατεύματα κατοχής είτε από σλαβοφώνους του ΕΛΑΣ, με τους οποίους, όπως φαίνεται, διατηρούσαν ανοιχτούς λογαριασμούς από τις αρχές, τουλάχιστον, του 20ού αιώνα⁶⁷.

'Ομως ούτε ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος ούτε ο Εμφύλιος έθεσαν οριστικό τέλος στις πελατειακές σχέσεις που μορφοποιήθηκαν στη Μακεδονία μισό αιώνα νωρίτερα. Στα μεταπολεμικά χρόνια η δεύτερη γενιά, οι απόγονοι των Μακεδονομάχων, φαίνεται ότι δεν αρκέστηκαν μόνο στη συναισθηματική επικαρπία του Αγώνα. Τα αιτήματα της Οργανώσεως «Παύλος Μελάς» συνεχίστηκαν και μάλιστα τελεσφόρησαν στις αρχές της δεκαετίας του 1960, για λόγους που μάλλον συνδέονταν με την καταγωγή του τότε πρωθυπουργού⁶⁸. Άλλα η διερεύνηση της ταυτότητας, της λειτουργίας, των επιδιώξεων και της βαρύτητας του μεταλλαγμένου αυτού δικτύου, που ίσως και στις μέρες μας να μην έχει εξαλειφθεί εντελώς, παραμένει ακόμη αντικείμενο της ιστορικής έρευνας.

Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα

ΒΑΣΙΛΗΣ Κ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ

67. Βλ. Μόδη, δ.π., σ. 214-215, 246-247, 288-289, 311-314. Στέργιου Τριανταφυλλίδη, Ιστορικά Βεύης, Αριστοτέλης, τεύχος 7 (1958) 44-45, τεύχος 8 (1958) 39, τεύχος 9 (1958) 54-55. Παρμενίωνς Παπαθανασίου (εκδ.), Για τον Ελληνικό Βορρά. Μακεδονία 1941-44. Εθν. Αντίσταση και τραγωδία, Αθήνα 1988, τομ. 1, σ. 290-292. Ευάγγελου Κωφού, Η βαλκανική διάσταση του Μακεδονικού Σητήματος στα χρόνια της Κατοχής και στην Αντίσταση, Αθήνα 1989, σ. 20-21, ανάτυπο από τον τόμο Χάγκεν Φλάισερ - Νίκος Σβορώνος (επιμ.), Η Ελλάδα το 1936-1944: Δικτατορία, κατοχή, αντίσταση, Πρακτικά Α' διεθνούς συνεδρίου σύγχρονης ιστορίας, Αθήνα 1989.

68. Με το νομοθετικό διάταγμα 4185/1961.